د . عەلی وەردی

کەسێتی تاکی عێراقی

تۆژینەوەیەکە سەبارەت بەباری دەروونی گەلی عێراق

لەبەر ڕۆشنایی کۆمەڵزانی نوێدا

وەرگێڕانی لە عەرەبی یەوە
محمد وەسمان

چاپی یەکەم
٢٠٠٤

د.عەلی وەردی

کەسێتی تاکی عێراقی

توێژینەوەیەکە سەبارەت رەوشی دەروونیی گەلی عیراق
لەبەر رۆشنایی کۆمەڵزانیی نوێدا

وەرگێڕان لەعەرەبییەوە

محەمەد وەسمان

چاپی یەکەم \ ٢٠٤

رۆژی ١٤ \ ٧\ ٢٠٠٢ بەتەلەفۆن رەزامەندی ئەندازیار
جەعفەر عەلی وەردی وەرگیراوە بۆ لەچاپدانی

ژمارەی سپاردن :٢٣٦ ی ٢٠٠٤ی پێدراوە لە بەرێوەبەرایەتی رۆشنبیری و هونەر
چاپی کتێبخانەی زانکۆ

پێشەکی:

هزری د. عەلی وەردی زۆر لەوە پڕ ڕەهەندترە بتوانین لە پێشەکییەکی چەند لاپەڕەییدا بیانخەینەڕوو، بەلاّم سەر قەلّەمێك لە مەڕ هەندێ ئەم کەسایەتییە زانستییە دەنووسینەوە. د. عەلی وەردی لە سالّی ١٩١٣ لە کازمییە لە بەغدا لە دایك بووە، لە سالّی ١٩٤٨ ماجستێر و لە سالّی ١٩٥٠ دکتۆرای لە زانکۆی تەکساسی ئەمەریکی وەرگرتووە. تێزنامەکەی لە سالّی ١٩٨١ لە ئەمەریکا بلاّوکراوەتەوە، کتێبەکانی بۆ دەیان زمانی زیندووی جیهان وەرگێڕدراون. ڕۆژی ١٤ی تەمووزی ١٩٩٥ ڕۆژنامەکان هەوالّی کۆچی دوایی ئەم بلیمەتەیان ڕاگەیاند. بەگشتی د. عەلی وەردی لەبەر ڕۆشنایی سێ تیۆرییدا هەولّیداوە دیاردەکانی کۆمەلّگەی عێراق ڕاڤە بکات.

یەکەم_ (دووانەتی کەسایەتی، کەلە (مکایفر)ی وەرگرتووە).

دووەم: (کێشە و ململانێی نێوان دەووارنشینی و شارستانی)، کە لە (ئیبن خەلّدوون)ی وەرگرتووە.

سێیەم: (نەسازیی کۆمەلاّیەتی) کە لە (ئوکبرن)ی وەرگرتووە.

وەردی ئەم سێ تیۆرییەی کۆپی نەکردووە لە شیکردنەوەی کۆمەلّگەی عێراقی، بەلّکو هەولّیداوە دووبارە بنیاتیان بنێتەوەو بیانگونجێنێ لەگەلّ سروشتی تاکی عێرقیدا.

کتێبەکان:

د. عەلی وەردی لە کتێبەکانیدا گەشتێکت پێدەکات لە کەش و هەوای دەروون و گۆشە شارەوەکانی و ئەو دیوو دەروون، بابەت گەلێك بەناونیشانەکانیان نزیك دەبنەوە یان دوور دەکەوونەوە لە شیکاریی دەروونی، بەلاّم کە تیایدا ڕۆدەچیت، دوای پاژەکانیدا دەگەڕێیت و لە دەرگای هزری وەردی دەدەیت، ڕێجگەیەکی دیکە وەردەگرن، ئەزموونگەی بیرو بۆچوونەکانی دەکەیتەوە، زۆرجاران ڕەهەندی وات بۆ دیاریدەکات لە ناونیشانەکانیان سەرسام دەبیت. با لەو کتێبەی دەست پێبکەین (کەسێتی تاکی عێراقی) کە لە سالّی ١٩٥٠ چاپکراو و دواجار لە (٢٠٠١) چاپکراوەتەوە ئەم کتبێبە پێشگۆییێکە، زیاتر بە وتاری ئەدەبی دەچێت لەوەی توێژینەوەی زانستی بێت، لەسەر بنچینەی هزرکێشەکێ و واتاگری نووسراوەتەوە، خوێنەر سەرنج دەدات کەوا لە دوو بەشی سەرکی پێکهاتووە، بەشی یەکەم، مەبەست تیایدا توێژینەوە بووە لە کەسایەتی مرۆیی بخاتە ڕوو وەك کۆمەلّگە دروستی دەکات، لەبەر ئەم هۆیە تاکەکەسی هەر تاکە کەسێك- لە ڕاستیدا دروستکراوێکە لە دروستکراوەکانی ئەو کۆمەلّگەیەیی کە تیایدا

دەژییێت لەم بەشەدا، لایەنی تاکەیاتی لە کەسایەتی فەرامۆشکراوە، بایەخی بەلایەنی کۆمەڵایەتی داوە.
لە توێژینەوەی کەسایەتی تاکی عێراقیدا هەوڵی داوە لە کۆمەڵگەی عێراقی بکۆڵێتەوە بۆ ئەوەی بزانێت پێگەیشتنی کەسایەتی تاك چۆنە لەبەر رۆشنایی کۆمەڵزانی نوێدا. د. وەردی لەم کتێبەیدا مەبەستی کەمکردنەوە نییە لە کەسایەتی تاکی عێراقی بەڵکو مەبەستی وریاکردنەوەیەتی کە ئاگاداری ئەم کەموکورتیانەی کەسایەتییەکەی بێت بۆ ئەوەی بەرەوتی کات بتوانێت لێی رزگاربێت.
ئەم بارودۆخەی کەتیایدا ژیاوە لە چەندان سەدەدا هەر گەلێکی دیکەی تێدا بوایە هەروا دەبوون. (ئەم تایبەتمەندییە هەر لە عێراقدا نییە بەڵکو هەتا لە کۆمەڵگەی ئەمەریکیش تێیدایە، لەبەرئەوەی کەوتۆتە نێوان دوو رۆشنبیری دژ بەیەك یەکێکیان بانگەواز بۆ ناسکی و نەرمی و خۆشەویستی دەدات و ئەوەی دیکە بۆ توندو سەرکەوتن و دوژمن لە ناو بردن دەدات. تاکی ئەمەریکی کەوتۆتە ژێر باری ئەم نەسازییە کەوا زانای ئەمەریکی (کمبال یانگ) لە کتێبەکەی ((دەروونزانی کۆمەڵایەتی)) ١٩٤٧ ئاماژەی بەوەداوە- (د. عەلی وەردی-) هۆکاری ئەم دووانەتیەتی لە کۆمەڵگەکەماندا ئابووری نییە، بەڵکو کۆمەڵایەتییە واتە دووانەتی لە دابو نەریت و بەهاکان پەیدا دەبێت کەوا تاکە کەسەی پێ پەروەردە دەبێت لە دەوروبەری کۆمەڵایەتیدا. واتە دووانەتی لە ئاکامی بوونی دوو رۆشنبیری لێکدژ لە کۆمەڵگەدا پەیدا دەبێت، مرۆڤ لە منداڵییەوە لەسەری رادەهێندرێت، کە گەورە بوو تووشی دووانەتی دێت و پێی نازانێت، هەندێ جار باوەری بە رۆشنبیری یەکەم هەیە و هەندێ جار بەوەی دووهەم. دووانەتی لە کەسایەتیدا ئەمرۆ خۆی لە دیاردەیەك دەبینێتەوە کە باوەڕبوونە بە بەهاو بنەماکانی ژیاری نوێیە، وەك دیموکراسی، یەکسانی، دادپەروەری کۆمەڵایەتی و ئازادی ئافرەت و ئەم جۆرە بەهایانەو و بانگەواز دان بۆ ئەم بنەمایانە، کەچی دەبینین کەسایەتی دووانەتی لە ژیانی رۆژانەیدا لە خەڵکی رەشۆکی جیاواز نییە لەرووی باوەڕبوونی بە دەمارگیری و بەها کۆنەکان و سڕینەوەی نەنگی و واستەکردن و هتد.

ئەفسانەی ئەدەبی باڵا

دواچاپی لە ١٩٩٤ بوو ناونیشانە کە خوێنەر دەباتە کەش و هەوایەکی دیکە، کتێبەکە گفتوگۆیەکی هزری گرنگە لە نێوان دوو فێرگە، یەکەمیان شانازی بە شیعرو زمان دەکات تا

پلەی وشکە باوەڕی و دەمارگیری و دووەمیان کە نووسەر یەکێکیانە رەخنە لە شعرو ئەدەبی سولّتانی و رێزمانی دەگرێت کە زمانزانانی کۆن دایانناوە.
کتێبەکە گفتوگۆ لەسەر کاریگەری ئەدەب و زمان دەکات لەسەر گۆمەلگەدا، بەتایبەتی کۆمەلگەی عەرەبی، بەتایبەتی بایخدانی خەلیفەو سولّتانەکان بەو بابەتە، تا وای لێهاتووە لە هەموو نەتەوەکانی دیکە زیاتر بایەخ بە شیعر بدات، کتێبەکە هەولّدانێکە بۆ ئازادکردنی زمانی عەرەبی و ئاسانکردنی رێزمانەکەی و ئازادکردنی کۆمەلّ لەو دەسەلاّتە کە هێشتا بەسەریدا زالّە.
((واعیزەکانی سولّتان))
لەم کتێبەدا وەردی زۆرشت دەخاتەروو لەوانە دەلّێت لۆجیکی ئامۆژگاریی ئەفلاتوونی، کە لوجیکی ناڕوات بەلّکو لەسەر بنجینەی پێکهاتەی سروشتی مرۆڤ لە کاردایە، کە لە چەندان رێچکەی بنجی پێکدێت کە ناگۆڕدرێت و ئاکار کە ئاکامێکن لە ئاکامەکانی بارودۆخی کۆمەلاّیەتی.
ئەم کتێبە چەند بە رێکی کورت بووە نووسەر ویستی لە ئێزگەی عێراقدا بلاّویان بکاتەوە، بەلاّم رێیان پێنەدا، بوونە هەوێنی ئەم کتێبە کە ئێستا لەبەر رۆشنایی رابردوو ئێستا دەخوێنێتەوەو هەلّەکانی ئەمرۆ لەسەر پەروەردەی رابردووی چەندان سەدە بنیاتنراوە و دووانەتییەکەی سەپاندووە، دەروونی مرۆیی هەندێ پنکی ناشۆر درێت، لەبەرئەوە لە جل و بەرگ و پێست زیاتر رۆچووە لە چالّێکدا تەمەنی دەیان سەدەیە رەنگی پێش بۆنی بۆگەنی دەردەکەوێت.
کەسایەتی، عەرەبی دووفاقیە، کەسی دووروو لە دووانەتییە لە کارو گفتاری و ئاگای لەوە هەیە و بۆ مەبەستی خۆی وا دەکات، بەلاّم کەسایەتی دووفاقیە (دووانەیی) ئاگای لەم دووانییەی کەسایەتییەکەی نییەو نازانێت، لەبەر ئەم هۆیە خاوەن کەسایەتی دووفاقی رووبەڕووی ململانێی دەروونی دەبێتەوە، هزری نموونەیش لە خزمەتیدایە، درۆشمە نموونەییەکان، دووڕووی و خۆو ویستی و خراپەکاری دەشێرنەوە، مرۆڤ مەلایکەت نییە، بەلاّم کە دامودەزگای وەعزی ئەفالتوونی داوای ئەم مەلا بکەن بوونەی لێ دەکەن لە ئەرکی راستینەی لادەدات و زۆرداران نیازە خراپەکانیان دێننەدی لە پەنا ئەو نموونە خوازییە درۆزنەدا.
خەون، لە نێوان زانست و باوەڕدا

دواچاپ ١٩٩٤

د. عەلی وەردی لەم کتێبەدا هەوڵدەدات بە شێوەیەکی زانستی مێژوویی و جوان لە خەون بکۆڵێتەوە، بابەتێك بەشێوەو ناوەڕۆکی و رووژێنەرە، لەبەرئەوەی هەموو خەڵك دەگرێتەوە لە هەموو ئاستەکاندا. ئەم کتێبە باس لە خەونەکان دەکات لەلایەنی کۆمەڵایەتییەوەو کاریگەری لەسەر کۆمەڵگە، دوای خستنەرووی بیروڕای کۆنینەکان سەبارەت بە خەونەکان و بیرو بۆچوونی موسڵمانان و کاریگەری خەون لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا و کاریگەری لەسەر هەندێ بیرو باوەڕی ئیسلامی تا پلەیەك خەون بەڕاست بزاندرێت و هیچ ناڕەزایی بەرامبەر دەنەبڕێت، دواتر توێژەر بیروڕا نوێکان سەبارەت بەخەو دەخاتەروو هاوشان لەگەڵ خستنەرووی گرنگترین ئەو تیۆریانەی کە باسی بابەتەکە دەکەن لەبەر رۆشنایی شیکاریی دەروونزانی، و زانستی پاراسایکۆلۆژی، و تیۆرییەکانی پارایی (واندایەتی= غەیب بینی).

فرە توانایی ئەست، یان نهێنییەکانی کەسایەتی سەرکەوتوو

دواچاپ: ١٩٩٦

د. وەردی لە لاپەڕەکانی ئەم کتێبەدا لە نهێنییەکانی بلیمەتی و سەرکەوتن و لێهاتووی دەکۆڵێتەوە، یان ئەوەی لەلای خەڵك بە (بەخت) ناسراوە، و کاریگەری هاندەرە ئەستییەکان لەبەر رۆشنایی تیۆرییە زانستییەکان دکتۆر زۆر لایەنە بەسەر دەکاتەوە، بەگشتی دەڵێت: بە مەبەست و بەتەکلیف و بە خوازو پەلەکردن کۆمەڵە شتێکی دژی هاندەرەکانی نەست و زیانیان پێدەگەیەنێت.

زۆر هۆکاری سەرکەوتن لە گوێگرتن و لەبەرچاوگرتنی نەستەوە دێت و سرووشە هەنووکییەکەی، گەر مرۆڤ پەلەی لە شتێکدا کردوو ویستی خۆی بۆ ماندوو بکات، بەو کارەی سرووش نەست خەفە دەکات و لە رێگای شکست هێناندا دەڕوات.

گۆڕانی کۆمەڵگەی مرۆیی لەو هاوچاوییە توندەوە دێت کەواتا هاندەری هەموو تاکە کەسێکە بۆ ئەوەی کارامەبێت و لەوانی دیکە سەرکەوتووتر بێت، گۆڕان لە دوای خۆیدا زۆران جێدەهێڵێت ئەوانەی لە ژیاندا شکستیان هێناوە زانستیانە دەرکەوتووە کەوا رادەیەیکی زۆر لەو کارە نەمرانەی ئەم سەرکەوتووانە و بلیمەتەکان کردوویانە لە ئاکامی ئەو سرووشەوە هاتووە کە لەناخی نەستەوە هەڵقوڵیوە)).

بەم جۆرە قورەتولعەینیان کوشت

دواچاپی: ١٩٩٧

باسی ڕووداوەکانی کۆمەڵگەی عێراقییە لە دواساتەکانی والی بەغدا نەجیب پاشا کە باسی ئافرەتێکی سەیری تێدا باو بوو ئەویش (سۆمای چاوان) (قرە العین)بوو ئەم ئافرەتە پەچەی لە رووی لاداو لەسەر مینبەراندا دواو گەنگەشەی کرد، ڕووداوێکی گرنگ و تاکی عێراق بوو دەشێ دەیان سەدەوە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست یەکەم ڕووداو بووبێت.

لەم کتێبەدا وەردی تیشك دەخاتە سەر ئەم کەسایەتییە و قۆناخەکانی ژیانی و ڕووداوەکانی ژیانی کە کاریگەری هەبوو لەسەر ناوەندە ئایینییەکان لە عێراقدا. تا لە کۆتاییدا دەگاتە گرتنی و کوشتنی.

ئەمەو دەیان کتێبی دیکەو وتاری دیکەی د. عەلی وەردی شایانی ئەوەن بکرێنە کوردی و لەبارەیان بنووسرێت، بەلاّم وەك دەڵێن ڕەوتی میلێك بەهەنەگاوێك دەست پێدەکات.

دەستپێك

ناڵێم ئەم پێشگۆییە (محاضرە) توێژینەوەیەکە هەموو مەرجە زانستییەکانی تێدایە. دەشێ بوترێت کەوا: پتر لە وتارێکی ئەدەبییەوە نزیکە نەوەك توێژینەوەیەکی زانستی بێت، بەهانەشم لەوەدا ئەوەیە: پێشگۆییەکە بۆ ئەوە نووسراوە کە لە کۆڕێکی گشتیدا بخوێندرێتەوە. لەسەرەتادا مەبەستمان نەبوو لە چاپی بدەین یان بەم شێوەیەی ئێستای بۆ خوێنەران بلاّوبکرێتەوە. کەواتە لەسەر بنەمای ڕەهاکردنی بیرو هزرکێشەکێ نووسراوە. واتە بەپێی ریزبەندی لۆجیکی لە چەندین بەش و بابەتی ڕێك و ئەلقەی یەك لەدوای یەك پێك نەهاتووە.

دەشێ خوێنەر لەدوو توێی ئەو بیرە جیاجیایانەی کە هیچ سیستەمێکیان تێدا نابینرێ ڕێگا بزر بکات، بەهەرحاڵ دەکرێ خوێنەر دوابەدوای خوێندنەوەی پێشگۆییەکە بیری بۆ ئەوە بچێت کەوا دابەشی سەر دووبەندی سەرەکی کراوە؛ بەندی یەکەم: مەبەستم بەگشتی تیایدا لە کەسایەتی مرۆیی بکۆڵمەوە؛ بەلاّم بەندی دووەم تایبەتە بە توێژینەوە لە ((کەسایەتی تاکی عێراقی)). خوێنەر دەبینێت کەوا بەشی یەکەم درێژەی پێدراوەو دەشێ لە چەندان شوێندا لەبابەتەکەش دەرچووبم. لەوەشیان داوای لێبورنی بۆ ناکەم، چونکە دەکرێ وابکەم و مکوڕبم لەسەری.

لە ڕاستیدا بیرم بۆ ئەوەچوو کەوا ناتوانم لە کەسایەتی عێراقی بکۆڵمەوە ئەگەر پێش ئەوە بوردی لە کەسایەتی مرۆیی نەکۆڵمەوە. سەرەڕای ئەوەش بە گشتی بابەتی کەسایەتی لە زمانی عەرەبیدا توێژینەوەی تێرو تەسەلی لەسەر نەکراوە، زۆربەی ئەوانەی لێی

توێژیونەتەوە پسپۆرانی دەروونزانی بوونە. ئەمەش واتای ئەوەیە کە کەسایەتی تەنیا لەلایەن تاکایەتیکەی لێی توێژراوەتەوەو کەمێکیان نەبێت بایەخ بەلایەنە کۆمەڵایەتیەکەی نەدراوە. سەرەڕای ئەوەش ئەو شتەی کە پێویستە لەبیری نەکەین ئەوەیە کەوا کەسایەتی لە دەروونزانیدا چەمکێکیان نەبێت بایەخ بەلایەنە کۆمەڵایەتیەکەی نەدراوە. سەرەڕای ئەوەش ئەو شتەی کە پێویستە لە بیری نەکەین ئەوەیە کەوا کەسایەتی لە دەروونزانیدا چەمکێکی خۆی هەیەو جیاوازە لە هەمان چەمك لە کۆمەڵزانیدا، یان لە زانستی شارستانیەتیدا (ژیاری).

دەروونزانی وەك تاکێکی خۆکار دەروانێتە مرۆڤ بۆیە لەم رووەوە لە کەسایەتی مرۆڤ دەکۆڵێتەوە بەوەی کەوا کۆمەڵێکە لەو سیفەتە تایبەتیانەی کە تاکێك لە یەکێکی دیکە جیا دەکاتەوە. ئەوەشیان چەمکێکی تا رادەیەك راستە، بەڵام زانایانی کۆمەڵناسی ئەوەشیان خستۆتە سەر کەوا کەسایەتی لە زۆر رووەوە نوێنەری کۆمەڵگەیە؛ بەڵکو ئەمرۆ لەسەر ئەوە کۆکن کەوا تاك و کۆمەڵ دووڕووی یەك راستین، یان وەك (کولی) دەڵێت: تاك و کۆمەڵ دوو جمکن بەیەکەوە لە دایك دەبن.

کەواتە کەسایەتی مرۆڤ لەچەندان قاڵب دادەرێژرێت کەوا کۆمەڵگا دروستیان دەکات هەر لەبەر ئەم هۆیەیە کەوا دەبینین رۆڵەکانی کۆمەڵگەیەکی دیاریکراو لە زۆر سیفەتی کەسایەتیان وەك یەکن. بەڵام ئاساییە کە جیاوازییەکەیان لە هەندێ وردە سیفاتی گشتیدا دیاربێت. جیاوازیەکەی وا کەوا دەکات هەریەکەیان کەسایەتیەکی تایبەتی خۆی هەبێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە هێڵە سەرەکیەکانی ئەم سیفاتانە وەك یەکن. لەوانەیە توانیبێتم لەبەشی یەکەمی ئەم دوانبێژیدا ئەم لایەنە گرنگەی کەسایەتی بخەمە بەردیدی خوێنەرو بۆی روون بکەمەوە کەوا تاکەکەس لە راستیدا دروستکراوێکە لە دروستکراوەکانی ئەو کۆمەڵگەیەی کە تیایدا دەژییێت، کەواتا لەم بەشەدا لایەنی تاکایەتیم لە کەسایەتیدا فەرامۆش کردووەو زینی خۆم داوەتە لایەنە کۆمەڵایەتیەکە. مەبەستیشم ئەوەنییە کە یەکاویەك نیشانەم پێکا بێت بەڵکو مەبەستم ئەوەبوو کە سەرنجی خوێنەر... بۆ لایەنێك رابکێشم کە لە پێشوودا ئاوڕی لێ نەداوەتەوە.

کە دەستم بەلێکۆڵینەوە لە کەسایەتی تاکی عێراقی کرد، تووشی دژوارییەکی گەورە هاتم ئەویش دۆزینەوەی تایبەتییەکان و هەڵاواردەکانی کۆمەڵگەی عێراقییە کە وا دەکات نموونەیەکی دیاریکراو لە کەسایەتی بێنێتە بەرهەم و جیاوازە لە کۆمەڵگاکانی دیکە.

زۆر لە توێژەرەوانی عێراقی و بیانی هەوڵیانداوە تایبەتیەکانی ئەم کۆمەڵگەیە بدۆزنەوەو هەر یەکێکیان رایەکی تایبەتی هەبووە کەوا جیاوازبووە لە رای ئەوانی دیکە. هەموویان هەوڵیانداوە وەك پزیشکان دەردی ئەم نەخۆشە بدۆزنەوە، بەلاَم بەداخەوە رێك نەکەوتوون لەسەر ئەو رێبازەی کە نیشانەکانی ئەم نەخۆشەی پیَ بنۆڕن.

ئەوانە یان ئەوەتا ئەدیب بوون یان مێژوونووس یان گەشتەوەر یان رۆژهەلاَتناس، بەلاَم کەمێکیان نەبێت هەوڵیانداوە کە لەبەر رۆشنایی دەروونزانی یان کۆمەلَزانی یان شارستانیەتزانی لە نەخۆشییە بکۆڵنەوە وەك ئەو کەسە وابوون کە هەوڵدەدات نەخۆشیەك بپشکنێت، بەلاَم لە زانستی پزیشکیدا هیچ نەزانێت.

ئەم دووانبێژییە هەرچەندە کەم و کورتیەکی بەرچاوی تێدایە لەرووە زانستیەکەی هەوڵدانێکە لە رێگای پشکنینی کۆمەلگەی عێراقی لەبەر رۆشنایی کۆمەلَزانی نویَ بۆ زانینی چۆنیەتی پێگەیشتنی کەسایەتی تاك تیایدا.

بۆ ئامادەکردنی ئەم دووانبێژییە زۆر ئازارم کێشا لەبەرئەوەی لە ئەم رێگایەی کە گرتبوومەبەر هیچ کێلَەرێیەکم نەبینی کەریَ نیشاندەر بێت وەك ئەوەم هاتە بەرچاو کە رێگەیەکی نویَ دەکەمەوە کە کەس لەوەوپێش پێی لێنەنابێت.

هەرچۆنێك بێت ئەمە هەوڵدانێکی سەرەتاییەو داوا لە خوێنەر دەکەم بە توندی رەخنەی لیَ بگرێت و بەچاوێکی گومانەوە سەیری بکات دەشیَ زێدەڕۆییم نەکردبێت ئەگەر بلَێم ئەمە یەکەم هەوڵدانە لەم رێگایەداو بەم شێوازە دەنرێت.

نالَێم ئەم هەولَە لەرووی زانستییەوە سەلمێنراوە، بەلَکو گیروگرفتێکی مرۆڤە، کە ناتوانێت یەکسەر بگاتە راستی، دەکریَ بلَێین: هەلَە رێگای گەیشتنە بەراستی، کەواتە ئەوەی مەبەستمە لەم هەوڵدانە هاندانی کەسانی دیکەیە بۆ لێکۆلَینەوە لەم بابەتە گرنگەو وروژاندنی هەندێك لە هزرمەندانمانە بۆ ئەوەی کەمێك لە بورجە عاجییەکان دابەزنە خوارەوەو تێکەلَ بە کۆمەلگەی عێراقی ببن بۆ توێژینەوەو لێگەڕان بە شێوەیەك بێزیان لە نزیك بوونەوەیان نەبێتەوەو خەلَکی رەش و رووت بەکەم نەزانن.

خوشکان برایان:

پێش ئەوەی لە کەسایەتی تاکی عێراقی بکۆلَینەوە پێویستە بەگشتی لە چەمکی کەسایەتی بکۆلَینەوە. کەسایەتی لای زانایان چەمکێکی تایبەتی هەیەو جیاوازە لەبۆچوونی خەلَکی بۆ چەمکەکە.

خەڵكەكە بەهەڵە راهاتوون یەكێكیان بە ئەوی دیكە دەڵێ فلاّن كەسایەتی نییەو بەیەكێكی دیكەش دەڵێ فلاّن خاوەن كەسایەتییە، وەك ئەوەی كەسایەتی وەك جوانی وابێت هەندێ كەس هەیەتی و هەندێكی دیكەش نیانە.

لە راستیدا هەریەك لە ئێمە خاوەن كەسایەتیكی تایبەتی خۆیەتی كەس نییە بێ كەسایەتی بێت. جیاوازی لەنێوان كەسێك و كەسێكی دیكە لە بەهێزی كەسایەتی دایە یاخود لەبێ هێزی كەسایەتیەكەدا نەوەك لەبوون و نەبوونیدا، ئێمە لەم ئێواردەیدا مەبەستمان لە بابەتی كەسایەتی لەرووی بێ هێز و بەهێزیەوە نییە. دەشێ رۆژێكی دیكەی بۆ تەرخان بكەین و تیایدا لەم لایەنە بكۆڵینەوە.

توێژینەوەكەمان ئێستا لەبارەی چییەتی (ماهیەتی) كەسایەتی دایە بەگشتی و تایبەتیەكانی كەسایەتی تاكی عێراقی بەشێوەیەكی تایبەتی. دەشێ یەكێكیان بپرسێت ئەو شتە چییە كەپێی دەڵێن كەسایەتی، ئەگەر هەریەك لە ئێمە كەسایەتیەكی تایبەتی خۆی هەبێت كەواتە ئەمەیان لە كوێیە؟

سەرچاوەكەی چییەو بنچینەكەی كامەیەو چۆن دەتوانین لە خۆماندا هەستی پێ بكەین و بزانین كە بەراستی لە ئێمەدا هەیە؟

جارێكیان برادەرێكم بەچرپە پێی گوتم وەك ئەوەی بترسێت نەوەك كەسێكی دیكە گوێی لێ بێت: ((برایەكەم زۆر جاران گوێ بیستی كەسایەتی دەبم خۆم وانیشان دەدەم كە تێی گەیشتووم نەوەك لێم بەخەوش بگرن! بەلاّم لەڕاستیدا هیچی لێ تێناگەم؟ دەكرێ پێناسەیەكی كورتم بۆ بكەی بۆ ئەوەی كەباس هاتە سەرباسی كەسایەتی بتوانم لەگەڵ خەڵكدا لێی بدوێم)).

خوشكان برایان:

ئەو برادەرەم كە ئەو پرسیارەی لێكردم لەكاتێكدا بوو كە من هەر ئەوەندەی ئەو لە كەسایەتی دەگەیشتم، هەرچۆنێك بێت هەوڵمدا هەندێك پێناسەی باوی پێشكەش بكەم. بەلاّم لێم تێنەگەیشت لەڕاستیدا من خۆم لەوە تێنەدەگەیشتم كە خۆم دەمگوت، ماوەی كاتژمێرێك گفتوگۆمان بوو، بەلاّم بێ سوود بوو لە كۆتاییدا دانم بەوەدانا كە هیچی لێنازانم و بە ئاسوودەیی لێی خەوتم.

ئەم چیرۆکە وێنەیەکی بچووکی زۆربەی هەرە زۆری رۆشنبیرو قووتابیانە لەبارەی بابەتی کەسایەتی هیوادارم بتوانم لە توێژینەوە لە کەسایەتی لەگەڵ ئێوەدا سەرکەوتووتربم بەشێوەیەکی باشتر لە شێوەی کە لەگەڵ برادەرە خۆشەویستەکەم تێی دابووم.

پێناسەو دیارکردنی کەسایەتی کارێکی ئەوەندە ئاسان نییە بەڵکو وەك کارەبا یان ئەسیر یان موگناتیس وایە تەنیا بە شوێنەوارەکانی دەناسرێت. (١)

شیکردنەوەی کەسایەتی بۆ توخمە بەرایییەکانی ئەوەندە ئاسان نییە، ئەگەر هاتوو شیکرایەوەو توخمەکانی لێك جیاکرانەوە ئەوا پێوەندیە ئۆرگانیەکەی لەدەست دەدات و بەها گشتییەکەی نامێنێت. کەواتە وەك ئاوێتەیەکی کیمیایی وایەو چەندان سیفەتی تایبەتی خۆی هەیەو کە جیاوازن لە سیفەتەکانی هەر یەك لەو توخمانەی کە لێی پێك هاتووە.

هەرچۆنێك بێت دەکرێ بە کورتی پێناسەی کەسایەتی بەم شێوەیە خوارەوە بکەین:

کەسایەتی:

((ئەو کۆمەڵە رێکخراوەیە لە بیرو داب و نەریت و وازو رەوشتانەی کەوا کەسێك لە ئەوانی دیکە جیا دەکاتەوە)) (٢)

(مۆری)و (کلۆکۆهن) دەڵێن کەسایەتی مرۆیی پێکهاتەیەکی بزۆزەو هەوڵدانێکی بەردەوامە لە رێگای گونجاندنی نێوان ئارەزووەکانی سروشتی مرۆڤ و رێساکانی ئەو کۆمەڵگەیەی کە بەسەریدا سەپێنراوە. (٣)

خوشکان برایان:

کە مرۆڤ لە دایك دەبێت چەندان وازو هەڵپەی ئاژەڵی نارێکی پاشماکی (وراثی) بۆ دەمێنێتەوە. ئەم هەڵپە توندو تیژانە دەخرێنە ژێر کاریگەری بەها شارستانیەکان و کۆت و بەندە کۆمەلأیەتیەکان، منداڵ هەوڵ دەدات بۆ خۆ گونجاندن لەنێوان ئەوەی ئارەزوویەتی لە پێداویستیە هەنوکەییەکان و ئەوەی کە کۆمەڵگە بەسریدا دەسەپێنێ لە چاکسازی و داب و نەریت و بەهاکان. واتە ململانێیەکی بەردەوامە لەنێوان دوو هێزی دژیەك: هێزێکی ئاژەڵی کە گوێ بە هیچ کۆت و بەندێك نادات و رەچاوی هیچ شتێ ناکات، لەگەڵ هێزێکی دیکەی کۆمەلأیەتی، کە هەوڵدەدات بەسەر ئەو هێزە توندڕۆیە زاڵ بێت و بیخاتە قاڵبە شارستانیە خوازراوەکانیەوە.

کەسایەتی وەك فرۆید دەڵێ: ململانێی نێوان دوو خودە؛ خودی باڵاو خودی نزم. هەندێ کەس لە پرۆسەی چاکسازی و گوجاندنی ئەم دوو هێە دژیەکە سەرکەوتن وە دەست دێن.

کەواتا کەسانێك هەن لە ئەنجامی سەرنەکەوتنیاندا. یان ئەوەتا شێت دەبن! یان دبنە تاوانبار، یان گۆشەگیر، یان بەرەڵلاّ یان دەستدرێژیکەری دڵڕەشن.
ئەوەی بەرچاوە پیاوانی ئایینی و بیرمەندان هەر لە کۆنەوە بەم راستییەیان زانیوەو دەروونی مرۆڤیان بە مەیدانێکی ململانێی توندی نێوان رێگای خوداو دڵەڕاوکێی شەیتان، یان وەك فەیلەسوفەکان دەڵێن ململانێی نێوان سروشی ئاوەزو هەڵپەی سۆزداناوە.
بەڵێ لەکۆنەوە ئەم راستییە لەبارەی کەسایەتی زانراوە، بەلاّم ئەوان نەیانتوانیوە واقیعیانە لە کەسایەتی بکۆڵنەوە. تەنیا خەریکی ئامۆژگاری و رێ نیشاندان و داوایان لە خەڵك دەکرد کەوا ژیرانە هەڵسوکەوت بکەن و چاکە خوازبن بە بێ ئەوەی هەتا تروکەیەك بوەستن و بیر لەو هۆیە بکەنەوە کەژمارەیەکی زۆری خەڵکی لەگەڵ پێلی سۆزدا دەڕۆن و لەڕێی ئاوەزدا دەردەچن، یان بەدەستەواژەیەکی دیکە ((دەکەوتنە دوای فەرمانەکانی شەیتان و پشتیان لە فەرمانەکانی خودا دەکرد)).
دەگێڕنەوە دەوارنشینەك (ئەعرابیەك) رۆژێکیان بەلای کتێبخانەیەکی پڕ لە کتێبدا دەرۆیشت و هاواری کرد هەموو ئەوەی لەم کتێبانەدا هەیە دەزانم: کە دەڵێت ((ئەی مرۆڤ چاکە خوازبە!)) یان وەك خۆی بەزاری خۆی گوتی: ((بنیادەم پیاوێکی باش بە)).
ئەم قسەیەی کە ئەو ئەعرابیە گوتی، لەڕاستیدا دەقاو دەق ئەو شتەیە کە کۆنینەکان دەیاننووسی و دەیان گوتەوە. بەراستی لە دۆزینەوەی راستیە گەورەکەی سەر بە کەسایەتی مرۆیی سەرنەکەوت! ئەویش ئەوەی خوارەوەیە لەڕاستیدا فەرمانەکانی خودا فەرمانەکانی کۆمەڵگەیە، داب و نەریت نموونە بەرزەکانیەتی ئەم داب و نەریت و بەهایانە هەرکاتێك دەسەلاّتیان بەسەر دەروونی مرۆڤدا بێ هێزبوو، دەبینین ئەو مرۆڤە دەکەوێتە دوای وازە ئاژەڵیەکەی بەبێ ئەوەی ئاوڕ لە هیچ بداتەوە.
کەواتە کێشەکە گیروگرفتی نێوان ئاوەزو سۆز نییە وەك پێشینان لەسەر ئەو بڕوایەدابوون. بەڵکو لەڕاستیدا گیروگرفتی ترۆپکەرایی و هەڵوەشانەوەی سیستەمی کۆمەلاّیەتییە، کە مرۆڤ تێیدا دەژیت. ئەگەر کۆمەڵگە لە ئاکامی بزاوتن و پەیوەندیکردنی بە کۆمەڵگاکانی دیکەوە دەسەلاّتی نموونە بەرزەکانی تایبەتی خۆی بێ هێزبوون و لەبەر ئەم هۆیەوە تاکە کەسان بڕوایان پێی کەم بووەوەو کەوتنەدوای ئەوشتەی کە ئارەزوویان لێیەتی و گوێیان نەدایە ئامۆژگاری دوانبێژەکان. سەرەڕای ئەوەش پێشینان لەوباوەڕەدابوون کەوا مرۆڤ ئازادە لەوەی کە دەیکات ئازادیەکی رەها، واتا: دەتوانێت کەسایەتیەکەی خۆی وا پێکبهێنێت وەك خۆی

دەیەوێت! یان بیکاتە ئەو قاڵبەی کە خۆی دەیەوێت پێشینان دەیانگوت؛ مرۆڤ دەتوانێت لە خۆیدا هەموو سیفەتە باشەکان کۆبکاتەوەو سیفەتە خراپەکانیش وەلاوە بنێت، وەك ئەوەی کەسایەتی پارچە مۆمێك بێت چۆنی بوێت وای دابڕێژێت. ئاگایان لەوەنەبوو کەوا کەسایەتی بەپێی ڕێسایەك پێك دێت و پێدەگات و فرەجۆر دەبێت کە لێ لادانی زەحمەتە، لەسەر هەمان ڕێگا دەڕوات کەبۆی دیارکراوە بەپێی کارلێکردنی سروشت و کۆمەڵگە ئەگەر ئامۆژگاران ئامۆژگاریەکانیان بڵێن یان نەڵێن. بدوێن یان نەدوێن.

یان بیرمەندان هزرەکانیان دەربڕن یان دەرنەبڕن هەمووی بێ هوودەیە. ڕاستۆکی کەسایەتی بەپێوەری لۆژیکی ڕەها ناپێورێت کەوا پەندیاران لە ئەندێشەیان دابوو. بەڵکو شتێکی ڕێژەییە، ئەگەر هاتوو مرۆڤێك لە کۆمەڵگەیەکی دیارکراودا پەروەردە بوو و بەهاو داب و نەریتەکانی وەرگرت شتێکی بێ هودەیە داوای لێ بکەین گوێ بداتە ئامۆژگاریەکانی پەندیاران کە جیاوازە لەگەڵ ئەو شتەی کە لەسەری ڕاهاتووە.

ئیبن خەڵدون دەڵێ: مرۆڤی کۆچەری پاڵەوانێکی ئاوایەو جەنگاوەرێکی نەترسە. زۆرداری ڕەت دەکاتەوەو هاوسێ پارێزە، ئەم جۆرە سیفەتانەش لەگەڵ سیفەتەکانی زانست خوازی یان خۆڕاگری لە پیشە و هونەرەکانی بیناسازی ناگونجێت. بەڕای ئەو کەسایەتی مرۆیی چەندان چەشنی هەیەو مرۆڤ ئەگەر لە چەشنێکی دیارکراو بوو ناتوانێت بچێتە سەر چەشنێکی دیکە لەسەر ئەم بنەڕەتەوە گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە بڵێت زانستخوازی و لێهاتوویی لە پیشەسازیدا سیفەتی نەتەوە ژێر دەست و ملکەچەکانە لەبەرئەوەی سیفەتێکە پێویستی بە ملکەچی و خۆراگری و کاری بەردەوام هەیە.

بۆیە ئەم هەلاواردنەش ناسازە لەگەڵ سیفەتەکانی سەرفرازی و پاڵەوانی و فریاکەوتن کە لە سیفەتەکانی مرۆڤ دەدەوێن، بە بیروڕای ئیبن خەڵدون مرۆڤ لەیەك کاتدا ناتوانێت جەنگاوەرێکی نەترس و زانستخوازیش بێت. هەروەها ناتوانێت لەهەمان کاتدا پاڵەوانێکی سەربەرزو پیشەوەرێکی کارامە بێت. (٤)

وەك ئەوەی کۆمەڵگەی شارستانی بێت هاندەری داوێن پیسی و خاوەن هونەرو زانستەکان، لەهەمان کات تاوانباران و بەدکاران و بەرەڵلایی هان بدات. (٥)

خوشکان برایان:

ئەم تیوریە هەرچەندە بە گوێرەی شارستانی نوێ زۆر لاوازە، بەلام تیژبینیەکی تێدایە لەبابەت کەسایەتی بەگوێرەی شارستانیەتی کۆن لەهەمان کاتدا زەبرێکی بەهێزە دژی

بیرکردنەوەی کۆن کەوا بۆ ئەوە دەچوو مرۆڤ دەتوانێت کەسایەتی خۆی چۆنی دەخوازێت ئاوا بنیات بنێت لەهەمان کات چ جیاوازیەکی هەیە تیایدا کۆبکاتەوە.
ئەم تیۆریەی ئیبن خەلدون وەك تروسکاییەك وابوو لە تاریکیدا هەڵدەکات و خێرا بزردەبێت لەبەرئەوەی بەچەندان سەدە پێش سەردەمی خۆی کەوتبوو. هەر لە دوای مردنی خاوەنەکەی دنیا بابەتی کەسایەتی فەرامۆش کرد.
بیرمەندان دوای ئیبن خەڵدون وەك چۆن لە پێش ئەویشدا وابوون خۆیان لەکەڵووە عاجیەکاندا حەشاردابوو و دەنگیان بەهۆی دوان و ئامۆژگاری و نووسینی ڕێنوێکارانە کەتبوو، دنیا سەر لە نوێ لە سەردەمی ڕێنیسانسی ئەورووپیدا ئاوڕی لەبابەتی کەسایەتی دایەوە. لەبەرئەوەی لەو سەردەمەدا کاردانەوەیەکی توندوتیژی بیری کۆن و دژی هەموو زاراوەکانی سەدەکانی ناوەڕاست سەری هەڵدا، پاش ئەوەی کۆنەکان بۆ ئەوە دەچوون کەوا مرۆڤ ئازادە لە دروستکردنی کەسایەتیەکەی، هونەرمەندانی ڕێنیسانس بۆ ئەوە دەچوون کەوا کەسایەتی وەك ئامێرێکی میکانیکی وایە کە نەویست و نە ئازادی هەیە، چونکە لە گۆشەنیگای ئەوانەوە ئامرازێکە بەدەستی چوار ئاوێتەکەی جەستە واتا: خوێن و بەڵغەم و زەرداو و ڕەشاو (٦) ئەگەر یەکێك لەم ئاوێتانە لە ڕاوەدەی خۆی لە جەستەدا زیاد بکات ئەوا کەسایەتی سروشتی ئەم هۆکارە وەردەگرێت! واتا ئەم ئاوێتە زیادە کەسایەتی زرداوی لە گۆشەنیگای ئەواندا رك ئەستورە خێرا توڕە دەبێت و ویستی بەهێزە کەچی کەسایەتی بەڵغەمی هێمن و لەسەر خۆیە. تەمبەڵی و بێ باکی بەسەریاندا زاڵە، بەڵام کەسایەتی خوێنین کەسایەتییەکی کراوەو گەشبین و لەخۆرازیە بەپێچەوانەی کەسایەتی ڕەشاوی کە دوودڵی و خەمۆکی و گۆشەگیربوون و دوورکەوتنەوە لە خەڵك بەسەریدا زاڵە. (٧)
بێگومان ئەم تیورەی ئاوێتەکان لەسەردەمی ڕێنیسانس دروست نەبووە، بەڵکو هەر لە سەردەمی گریکە کۆنەکانەوە زانراو بوو، بەڵام تەنیا لە بواری پزیشکیدا بەکار دەهات. هزرمەندانی ڕێنیسانس ئەم تیۆریان لە بواری کۆمەڵایەتیدا پراکتیزە کرد. شایانی باسە ئەمڕۆکە ئەم تێورە لە بازنە زانستیەکاندا لەبەرچاو ناگیرێت، چونکە وادانراوە کەوا پشت بە بنچینەیەکی هەڵە دەبەستێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گرنگیەکی گەورەی هەبوو لە سەردەمی خۆیدا، چونکە هزرو بیری ئاراستەی کەسایەتی کرد کە کۆنەکان ئاگایان لێ نەبوو ئەویش پۆلێنکردنی کەسایەتییە لەسەر بنچینەیەکی واقیعیانە دوور لە کاریگەری ئامۆژگاری یان بانگەوازکردن بۆ نموونە بەرزەکان.

لەنیوەی سەدەی نۆزدەهەمدا کێشەی کەڕەرژێنەکان دەرکەوت، ئەم تیۆرە لەشێوەی تیۆرییەکەی ئاوێنە کۆنەکەیە، بەلاّم پشت بە بنچینەیەك دەبەستیت کە توێژینەوە زانستیەکانە ئەویش جێی گۆمان نییە. هەر چۆنێك بێت هەندێ لە زانایان زێدەڕۆییان لە کاریگەری رژێنەکان لە پێکهێنانی کەسایەتیدا کردوو پشتگیریشیان کرد. تارادەیەك کەڕەرژینەکان ناونران رژێنەکانی کەسایەتی (٨) تا وای لێهات زانایان هەر دیاردەیەکی کەسایەتیان بکەوتایە بەرچاو خێرا بە زێدەبوونی دەردراوەکانی یەکێك لە کەڕەلووەکان یان کەمبوونی دەردراوەیان راڤە دەکرد. بۆ نموونە ئەگەر کەسێکی زیرەك و چالاکیان ببینی بوایە هۆیەکەیان دەدایە پالّ زێدەبوونی دەردراوی (لووە پڕە، لغدة النخامیة) کە کەوتۆتە ژێر مێشك. هەروەها ئەگەر هاتوو ئافرەتێکی رەفتار پیاوانەیان بدیبوایە کە لە جل و بەرگی یان لە کارو وازە سێکسیەکانیدا لاسایی پیاو دەکاتەوە ئەوان دەیانوت ئەوەیان دەگەڕێتەوە بۆ زێدەبوونی ناواخنی رژێنی ئەدرینالّ کە کەوتۆتە سەر هەردوو گورچیلەکان، ئەگەر هاتوو کەسێك خێرا هەلّچووبایەو شەڕانگێزبوایە ئەوا یەکسەر دەیاندایە پالّ زێدەبوونی دەرودراوی رژێنی ئەدرینالّ بووە، ئەگەر هاتوو گوێ بیستی کەسێك بوونایە کە بە ئالّشت و زێدە ئارەزوو خوازە یەکسەر دەیانووت ئەوەیان تووشی ئاوسانی رژێنی زاووزێ بووە، ئەگەر هاتوو پیاوێکیان بدیبایە خێرا هەلّدەچوو ئەوا ئەوەیان دەدایە پالّ کەمی رژێنی ژێر هەوك، بەلاّم رژێنی دەرەقی بەبۆچوونی ئەوان دەبێتە هۆی تەمبەلّی و خاوبوونەوەو بێ هێزی لەگەلّ چەندان بیروبۆچوونی نادروستی دیکەش. (٩)

ئەم راڤەکردنەی لایەنە جیاوازەکانی کەسایەتی لەسەر بنچینەی کەڕەرژێنەکان زێدەڕۆییە، کە زانایانی دەروونزانی کۆمەلاّیەتی رەتی دەکەنەوە تارادەیەك هۆکارەکانی بایەلۆجی رژێن و لایەنەکانی دیش رۆلّێکی گەروە دەبینن لەپێکهێنانی کەسایەتی مرۆڤ! بەلاّم رۆلّێکی یەك لاکەرەوە نییە. لەدوای ئەوەی ئەم هۆکارە بایەلۆجیانە لەگەلّ هۆکارەکانی ژینگەی کۆمەلاّیەتیدا کارلێك دەکەن و بەپێی ئەم کارلێککردنە فرەجۆرن.

زۆرجاران دەبینین کەسێك لەپێکهاتەی بایەلۆجیەکەیدا چەندان هۆکاری بۆ ماوەیی تێدایە کەیاریدەی تووڕەبوون و خێرا دەستدرێژی کردنی هەیە، بەلاّم لەکۆمەلّگەیەکدا لەدایك بووە کەئەم سیفەتەیان لاپەسەند نییە! لەبەرئەوە دەبینین سروشتە بایەلۆجیەکەی بەرووکارێکی دیکەدا بردووە.

جیاواز لەرووکاری دەستدرێژی و زیان پێگەیاندن کەدەشێ لەژێر کاریگەری ژینگە کۆمەڵایەتیەکەیدا ملکەچ و ترسنۆك بێت. پێی باشە کەوا خەڵك زیانی پێبگەیەنێت، بەڵام ئەو زیان بەکەس ناگەیەنێت.

هەروەها دەبێت کەسێك هەبێت خاوەن زیرەکیەکی لەرادە بەردەبێت، بەڵام لە کۆمەڵگەیەکدا دەژییێت کە ریزی زیرەکی ناگرێت، بەڵکو گرنگی بەکەلەش و گەورەیی و توندو پتەوی دەدات، چونکە دەشێ ئەم کەسە تووشی سستی و بێ هێزی بێت. نە بیر لە هیچ زانستێك و نە لە هیچ فەلسەفەیەکیش بکاتەوە! بەڵکو لە خەڵك دووردەکەوێتەوەو بۆ بەختی خۆی دەگەرێت. دەشێ یەکێك هەبێت فیداربێت یان تووشی جۆرە شێتیەکی سووك هاتبێت ئەم جۆرە کەسە لە هەندێ کۆمەڵگادا دەبێتە کەسێکی پیرۆز کەچی لە هەندێ کۆمەڵگەی دیکەدا دەخرێتە نەخۆشخانەی کەرەنتینە. (١٠)

ئێمە لێرەدا دەتوانین هۆکارە بایەلۆجیەکان وەك کەرەستەیەکی خاو سەیر بکەین، بەڵام هۆکارە کۆمەڵایەتیەکان دەتوانن وەك ئەو کارخانەیە تەماشای بکەین کە لەم کەرەستە خاوانە چەندان کەلووپەل و شتوومەکی لێ دروست دەکەن. کەواتە کەسایەتی هەر کاڵایەك بەتەنیا ئاکامی کەرەستە خاوەکان نییە، هەروەها ئاکامی جۆری کارگەکەش نییە! بەڵکو ئاکامی هەردوو هۆکارە دوای ئەوەی کەم تا زۆر کارلێك دەکەن.

(مۆتران) بۆ نموونە دەڵێت: کەمبوونی دەردانی پۆرگی پێشەوەی لووە پڕە ئەوکەسە تووشی کورتە بالأیی دەکات، تێبینی دەکرێت کەوا زۆربەی جار کورتە بالأکان هەوڵدەدەن پۆشاکیان جوان و رێك و پێك و رێك پۆش بن، بەڵام راست نییە، ئەگەر بووەترێت: کەمی دەردانی لوور پڕە (الغدە النخامیە) هۆکاری راستەوخۆی خۆبەزل زانین و خۆنواندنە، راست وایە بووەترێت: کاریگەری ژینگەی کۆمەڵایەتی لەسەر پێکهێنانی کورتە باڵا بووەتە هۆی ئەم دیاردەیە، بەڵام گەر لە ژینگەیەکی پڕ سۆزتر پەروەردە بووبایە ئەوا جۆرە ئاکارێکی دیکەی دەبوو. (١١)

هەرچۆنێك بێت، زانایان ماوەیەك لەبارەی مەسەلەی (کامیان کاریگەرترە) لەپێکهاتەی کەسایەتی مرۆڤ رای جیاوازیان هەبوو: بۆ ماوەیی یان ژینگە، یان بەدەستەواژەیەکی دیکە: هۆکارە بایۆلۆژییەکە یان هۆکارە کۆمەڵایەتیەکە. زانایان لەسەرتادا رایان لەگەڵ دووپاتکردنەوەی هۆکارە بایۆلۆژییەکە دابوو، بەڵام ئەمرۆ بایەخێکی زۆرتر بەهۆکارە

کۆمەڵایەتیەکان دەدەن، و کەسایەتی، وەك وتمان، بەئاکامێکی کارلێککردنی بەردەوامی نێوان هاندەرە سروشتیە بەگوڕەکەی کۆمەڵگەو پاشماکی بەسەریدا دەسەپێنێت.

بەڕێزان وامەزانن نهێنی کەسایەتی بۆیەکجاری دۆزراوەتەوە یان زانیان بەتەواوی گەیشتونەتە نهێنی ئەو هۆکارانەی کاری تێدەکات. تا ئێستا بەشێکی گەورەی کەسایەتی لێڵە.

(تیرل) لە کتێبەکەی (کەسایەتی مرۆڤ)دا دەڵێت لە قوڵایی دەروونی مرۆڤدا چەندان هێزی تێپەڕێن و داهێنەر هەن بەرەنگاری رۆڵی کات و شوێن دەبنەوە ئەمڕۆ چییە تیپەکەی (ماهیەتەکەی) بەم یاسایانەی سروشت کە دۆزراونەتەوە راڤە ناکرێت.

(تیرل) دەڵێت: بڕوانە ئەم سەماکەرە بەتواناو داهێنەرەی جووڵە گونجاوە یەك لەدواییەکەکان دەکات، هەر ماسولکەیەك جووڵەیەی رێك لەکاتێکی دیاریکراو دەکات بێ ئەوەی ناکۆك بێت لەگەڵ جوولەی ماسولکەکانی دیکە، بێ ئەوەی خۆی شەکەت بکات بەو رادە خۆماندووکردنەوەی کە پێویستە بۆ هاوبەشی کردن لە جوڵەکانی سەما کە بەشێوەیەکی چاك و داهێنەرانە، گەر لێتی پرسی: چۆن ئەم کارە سەرسوڕهێنەرە دەکەیت لەوەڵامدا دەڵێت: نازانم، لەسەما راهاتوون و دواتر ئەو هێزە نهێنییەی کە تیایەتی رەهای کردووە ئەم داهێنانە مەزنەی لێ کەوتۆتەوە. (١٢)

هەمان شت لەبارەی شاعیر یان داهێنەر یان پێغەمبەر یان مۆسیقاژەن یان زاناوە بڵێ، هەریەکە لەوانەو کەسانی دیکەیش لە قووڵایی دەروونیان هێزی گەروە هەڵدەقوڵێت بەتەواوی بنەڕەتەکەی نازانێت. بزانێت و نەزانێت ئاڕاستەی دەکاتە ئایا چۆن دەتوانێت سیمفۆنیەکانی (بتهۆڤن) یان تیورییەکانی (نیوتن) یان داهێنراوەکانی (ئەدیسۆن) یان رۆمانەکانی (شکسپیر). ئایا ئەم شاکارە نەمرانە لە ئاکامی وردە ژمێر یان چەندان هۆکاری دیاریکراویان تەنیا بەهەوڵ و کۆششی ئەوان بووبێت. (١٣)

ئایا بۆ نموونە دەکرێ پێغەمبەرایەتی محمد (د.خ) بەپێی راوبۆچوونی زانایانی ئەمڕۆ راڤە بکرێت؟ کەلەبارەی کارلێککردنی هۆکارەکانی پاشماکی (وراثی)و دەوروبەر (ژینگە) هەیەتی لەپێکهێنانی کەسایەتی مرۆڤدا؟

ئایا توانستی هەندێ خەوێنراوی موگناتیسی لەدۆزینەوەی هەندێ شتی وەك چۆن راڤە دەکەین. ئایا چۆن دەتوانین کاری کەسێك راڤە بکەین کە لەنێوان پەنجەرەیك و پەنجەرەیەکی دیکە دەفڕێت یان بانگی شتێك بکات و بەدەنگیەوە بچێت؟

من خۆم پیاوێك بینی چەندان ژمارەی لێ پرسراوە بۆ کۆکردنەوەو بەیەك ترووکە ئاکامی کۆکردنەوەی هەموویان بەتەواوی دەداوە.
زۆرجاران هەوڵ دەدەین ئەم دیاردە تێپەڕێنانە (خارق) راڤە بکەین بەوەی لەچەند ناوێکی دیاریکراوی لێ بنێین و پاڵکەوین وەك ئەوەی گیروگرفتەکەمان چارەکردبێت و نهێنیەکەمان ئاشکرا کردبێت، لەبارەی دیاردیەك لە دیاردە (بینەوەرەکان) دەڵێن: خەواندنی موگناتیسی یان جادوو یان بلیمەتییە یان پێغەمبەرییە..هتد، لەو ناوانەی دەیانڵێن و هیچ واتایان نازانین.
بەڵێ: بەشێکی زۆری کەسایەتی مرۆڤ هێشتا نهێنیەکی لێڵە، ئێمە لەگەڵ ئەوەی دان بەم بەشە لێڵە دادەنێین بەردەوام دەبیین لە تۆژینەوەمان لەبارەی کەسایەتی لەو لایەنەی کە روون و ئاشکرایە لەکەسایەتیدا.
ئەم لایەنەیە دەشێ لێی بکۆڵرێتەوەو هۆکاری کاریگەرەکانی بزانرێت. ئەگەر چاوبپۆشین لەو هێزە داهێنەرە شاراوەیەی کە هەندێ کەس هەیەتی دەبینین کەسایەتی وەکو وتمان کارلێکردنێکی بەردەوامی نێوان هۆکارە بایەلۆجی و هۆکارە کۆمەڵایەتیەکانە.
خوشك و برایان:
لێرەدا پێویستە بزانین کەوا کەسایەتی بەتەنیا سیفەتێکی تایبەتی مرۆڤەو ئاژەڵان کەسایەتیان نییە، هەروەها منداڵیش لەدایك دەبێت کەسایەتی نییە، بەڵام کەسایەتیەکەی بەرەبەرە پەرە دەسێنێت هەرچەند لە تەمەن گەورەتر دەبێت. پێش چەند ساڵێك یەکێك لە زانایانی کە لە بواری لێکۆڵینەوە لە ئاژەڵان کاردەکات کتێبێکی بەناونیشانی (کەسایەتی ئاژەڵ) چاپکرد. (٤) بێگومان ئەم ناونیشانە جۆرە هەڵەیەکی تێدایە، چونکە هەروەك گوتمان ئاژەڵ کەسایەتی نییە. دەشێ هەندێ لە ئاژەڵانی وەك سەگە یان ئەسپ یان مەیمون هەندێ نیشانەی لێ بەدەربکەوێت کە هێمای بوونی کەسایەتی بکەن، بەڵام گەر لەم نیشانانە بکۆڵینەوە دەبینین (وەڵامدانەوەیەکی گونجێندراوە) واتە وەڵامەکەی پتر لەوەڵامی ئامێرێکی ئاڵۆزکاو دەچێت لەوەی وەك وەڵام دانەوەی کەسێك بێت کە هەست بە خۆی بکات.
لەڕاستیدا ئێمە کەسایەتی خۆمان لە قەبەر ئاژەڵان دەکەین لەوکاتەی کە ئەم نیشانانەیان لێ دەبینین کە هێما بۆ زیرەکی یان سۆز دەکەن واتا جووڵانەوەکانی بەهەمان شێواز راڤە بکەین کە جووڵانەوەکانی خۆمانی پێ راڤە دەکەین بەم شێوەیە کەسایەتییەکی پێ دەدەین کە تیایدا نییەو، ئەو لێی بێ بەرییە وەك بێ بەریبوونی گورگ لەخوێنی کوڕی یاقوب.

بەڕێزان کەسایەتی تاکە سیفەتێکی تایبەتی مرۆڤە دەشێ هەندێ ئاژەڵانی باڵا جۆرە سەرەتایەکی کەسایەتی بنەمای پێکهێنانێکی تێدابێت، بەڵام تەنیا مرۆڤ خاوەنی ئەم تایبەتییە دەگمەنەیە. ئەو کەسایەتییەی کەوای لێکردووە ئەم هەمەرەنگیە سەرسوڕهێنەرە لەشارستانیەتەکان و داهێنانی هزری بێنێتە بەرهەم.

دکتۆر یوسف مراد لەم بارەیەوە دەڵێت: ((کەسایەتی بەواتا تەواوەکەی پێویستی بەهەبوونی هەست بەخۆکردن هەیە ئەگەر گریمان هەندێ ئاژەڵان توانستی هەست بەخۆکردنیان هەیە ئەوا مەرجێکی دیکە هەیە کەوا لایەنی نەبوونی کەسایەتی لە ئاژەڵاندا دەسەلمێنێت ئەویش نەبوونی خوازیاری ئاژەڵە بۆ هێنانەدی کەسایەتییەکەی نموونەیی لە هزرو بۆچونیدا وەك مەبەستێکی باڵا... (١٥) شایانی باسە لێردا پێویستە بوترێت کەوا کەسایەتی بەهرەیەکی سورشتی نییە، کەوا مرۆڤ لەگەڵ شتەکانی دیکە لەباب و باپیرانەوە بۆی مابێتەوە. لەڕاستیدا دەردەستکراوەو لە کۆمەڵگەدا پێك دێت، بەبێ کۆمەڵگە، کەسایەتی دروست نابێت ئەگەر هاتوو مرۆڤێك لە منداڵیەوە لەنێوان ئاژەڵاندا پەروەردەبوو ئەوا کەسایەتی تێدا نارسکێت و هەست بەخۆکردنی تێدا پەیدا نابێت. هەروەها سەلمێنراوە کەوا کەسایەتی پێکهاتەیەکی نائارامەو بەئاسانی هەڵدەوەشێتەوەو دەکرێ دابەش بکرێت وببێتە چەند لایەنێك. زۆر لەتوێژەران چەندان تاکەکەسیان لەنێو خەڵکدا دۆزیوەتەوە کەوا خاوەن دووکەسایەتی یان زیاترن. دکتۆر (برێنس): توانی بە ڕێبازێك کەوا لەخەواندنی موگناتیسی دەچێت لە کچێکدا دوو کەسایەتی لەیەك جیاواز پەیدا بکات، یەکێکیان دەمێك کار دەکات و دواتر ئەوی دیکە یان دەکەوێتەکار، کچەکە کە بەیەکێك لەم دوو کەسایەتیانە کاردەکات ئەوا کەسایەتیەکەی دیکەی فەرمۆش دەکات. (١٦)

دکتۆر (سارجنت) زانای دەروونزانی هاوچەرخ دەڵێت بەخۆی ئافرەتێکی دیت خاوەن دوو کەسایەتی بوو. ئەو کچە بە کەسایەتیەکی ئاسایی ڕۆیشت بۆ بەرێکردنی مێردەکەی لەوێستگەی شەمەندەفەر بەبێ ئەوەی دواتر هەست بەخۆی بکات کەوا لە شارێکی دیکەدا دەژێت و بەجۆرە کەسایەتیەکی دیکەو بەبێ ئەوەی پێی بزانێت کەوا هەر خۆیەتی ئەو ئافرەتەی کە مێردەکەی لەوێستگەی شەمەندەفەر بەرێکرد. (١٧)

ئەگەر ویستمان لەم دیاردە سەیرە بگەین دیاردەی فرە کەسایەتی یان دابەش بوونی کەسایەتی پێویستە لەسەرمان پێش هەموو شتێك کەمێك لێی قووڵ بینەوە بۆ ئەوەی بگەینە ناوەندی کەسایەتی یان بنەڕەتەکانی کەلێیەوە پەیدا دەبێت و پشت بەو دەبەستێت.

زانایان دەڵێن ناوەندی کەسایەتی هەست بەخۆکردنە یان وەك هەندێ جار پێی دەگوترێت دەروون. ئێمە لێرەدا مەبەستمان لە دەروون ئەو واتا باوەنییە کە لەنێوان خەڵکدا لەبارەی گیانەوە هەیە. گیان دەروون نییە. زۆر لەنووسەران بەهەڵە داچوونە لە تێکەڵکدرنی ئەم دوو چەمکە.

بەڕێزان گیان دیاردەیەکی میتافیزیکیە یاخود بایەلۆجیە هیچی لەبارەیەوە نازانین. بەڵام دەروون ئەو هەستەیە کەوات لێدەکات بڵێی (من) یاخود هەست بەخۆت بکەی کە جیاوازی لە خودەکانی دیکەی دەوروبەرت. دەروون چییە، هەست بە (من) کردن چییە؟ دەشێ مرۆڤێکی ئاسایی سەرشەقام ئەم پرسیارە بەهیچ و پووچ بزانێت، هەست بەخۆی دەکات و دەڵێ من لەهەموو رۆژێکدا دەیان جار دەڵێ (من) تا وادەکات زۆرجاران ماندوو شەکەت بێت لەرێی دووپاتکردنەوەی ئەم (من)ەو پەرەپێدانی و شانازی پێوەکردنی. ئەگەر لێی بپرسین چییە؟ بەسەرسوڕمانەوە سەری خۆی دەخورێنێت و یان فشەی پێدێ، بەڵام فەیلەسوفەکان چەندان سەدەیە بەبەردەوامی بەدوای ئەم (من)ە دەگەڕان چییەو چۆن لە مرۆڤدا پەیدابووە؟

دەگێڕنەوە یەکێك لە گێلە هەرە بەناوبانگەکان کەناوی (هەنبەقە)بوو ملوانکەیەکی لە مل بوو لەنوشتەو ئێسك و لە تەسواڵەی پێوەکردبوو لێیان پرسی بۆچی وادەکەی، لەوەڵامدا گوتی: بۆ ئەوەی خۆمی پێ بناسمەوە نەوەك بزربم. شەوێکیان کە خەوتبوو برایەکەی ملوانکەکەی لێ دزی و لەملی خۆی کرد. بەیانی کە (هەنبەقە) لەخەو هەستا تەماشای کرد ملوانەکەکە لەملی برایەکەی دایەو پێی گوت برام تۆ منی. ئەی من کێم؟

(١٨) ئەم چیرۆکە لەکتێبەکانی گاڵتەو ئەدەبیاتدا دەگێڕدرێتەوە لەبارەی ئەم گێلە پیاوە دەوترێت کە شێتە یان دەبەنگە، وەك ئەوەی بڵێی گومانکردن لە (من)دا نیشانەیەك بێت لەنیشانەکانی گێلی ئەگەر ئەوەیشیان وابێ ئەوا زۆر لە فەیلەسوفەکان و زانایانی دەرونزانی و کۆمەڵزانی لەوکاتەدا دەبنە پیاوێکی گێل! فەیلەسوفەکان هەر لەسەرەتای مێژووی هزرییەوە لەدەرونیان کۆڵیوەتەوە، بەڵام زۆرجار لەبنەڕەتدا هیچ جیاوازیەیان نەبووە لەگەڵ بۆچوونی کەسانی ئاسایی بۆ دەروون. لەڕاستیدا یەکەم بۆمبای کە لەبارەی بابەتی دەروونەوە تەقێنرایەوە ئەو هزرە بوو کەوا (هیوم) فەیلەسوفی بەناوبانگی گومان هێنا کایەوە. ئەم فەیلەسوفە هەوڵی دەدا بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کەوا دەروون وەك قەوارەیەکی سەربەخۆبوونی نییە، بەڵکو بەبۆچوونی ئەو دەروون بریتییە لە زنجیرە بەهەستکردن بەبوونی شتێك دەدات کە لەڕاستیدا بوونی نییە. (١٩) هەر لەسەردەمی (هیوم)ەوە هەتا ئەمڕۆ فەیلەسوفەکان

بەراست و چەپدا دەگەڕێن بەدوای چیەتی دەروون، چۆن پەیدابووەو چۆن تەنیا لەمرۆڤدا نەشونما دەکات و لە ئاژەڵدا نییە. هەر چۆنێکیش بێت تازەترین رای زانستی لەبابەتی دەروونددا ئەو رایەیە کە بەهەشتی (چارلس کولی) پرۆفیسۆری کۆمەڵناسی پێشوو لە زانکۆی (میشن)ی. پوختەی ئەوەی کولی دەیلێت لەم بارەیەوە:

دەروون ئاوێنەی کۆمەڵگەیە یان بەدەستەواژەیەکی دیکە: دەروونی تۆ زایەڵەی ئەو بیرو بۆچوونەیە کە خەڵك لەبارەی تووەوە هەیانە، هەروەها ئەو رۆڵەی کە لەژیانی کۆمەڵایەتیدا پێی دەبەخشن. ئەتۆ ئەتۆ کێی؟ تۆ هەست بەخۆت دەکەیت و دەڵی (من) یەك چین لەگەڵ ئەو بیروبۆچوونەی کە خەڵك لەبارەی تۆوە هەیانە، یان چاکتر وایە بڵێین: ئەوەی تۆ هەستی پێدەکەیت کەوا بیروبۆچوونی خەڵکە لەبارەی تۆ.

پرۆفیسۆر (دینسن) تیۆرەکەی (کولی) بەشێوەیەکی زۆر چاك خستەڕوو کە وتی: ئەگەر توانیت سروشتی وێنەیەکی دیاریکراو لەبارەی ئەوکەسە خۆی پێ ببەخشیت ئەوا دەتوانیت چەندان جۆری رەفتاری مرۆیی لەم مرۆڤەدا بێنیتە بەرهەم. نموونەی دوو مرۆڤی هێنایەوە یەکێکیان بە رێبازێك لە رێبازەکانی سروشتی ئەوەی پێی دەدەیت کەوا بەگزادەیەکی رۆمانیە ئەویە دیکەیان بەندەیەکی رۆمانیە ئەوا ئەوکەسەی کە لەدەروونی خۆیدا بیروبۆچوونی وایە کەوا بەگزدایەو کارو کردەوەکانی وارێك دەخات وەك بەگزادەکانی کە رۆمانیەکان دەیانکرد بەنموونە باوەڕیان وابوو کەوا ئەگەر بەندە لەفەرمایشی فەرماندەرەکەی یاخی بوو ئەوا پێویستە بکوژرێت. بەندەکەش باوەڕی وادەبێت کەوا ئەگەر هاتوو بەرەنگار فەرماندەرەکەی بووەوە یان لەفەرمانەکانی یاخی بوو ئەوا تاوانێکی کردووەو شایانی کوشتنە کەواتە لەخۆی دەگات کەوا کەلوپەلێکە دەکڕدرێ و دەفرۆشرێ و موڵکی فەرماندەرە بەگزادەیەکەیتی. (٢٠)

یەکێك لەزانایان ئەزمونێکی کردوو تیایدا سوودی لەخەواندنی موگناتیسی وەرگرت بەوکەسەی راگەیاند کەخودی ئەو یان وەك لەشیکردنەوەی دەروونزانیدا پێی دەوترێت (ئیگۆ- Ego) لە پەیکەرێکی لە کارتۆن دروستکراوی بەردەوامی ئەودایە، ئەوکەسە خوێندراوە بەشێوەیەك لەگەڵ ئەم پەیکەرە دەجوڵایەوە وەك بڵێی بەراستی خودی ئەو لەم پەیکەرەدا بێت دەیدیت تووڕە دەبێت ئەگەر پەیکەرەکە زیانی پێگەیشتبا، ئەگەر لە پەیکەرەکە بدرابا هەستی بە ئازارو ژان دەکرد، بەڵام ستایش کرا بوایە بەهەڵبەستێکی رێك و پێك ئەوا کەیفخۆشی سەرتاپای دەگرت.

بەڕێزان ئەم ڕووداوە سەیر نییە هەر یەك لە ئێمە وەك ئەو پیاوە وایە، بەلآم بەشێوەیەكی لەسەرخۆتر. زۆرجاران لەژیانی ئاسایماندا دەگەینە ئەو ئەنجامەی كەوا كەسێك یاخود شتێكی دیاریكراو بوەتە بەشێك لە ئێمە وەك منداڵ یان هۆز یان زانست یان بیروباوەڕ یان وڵات..هتد.

دەبینین ئەگەر یەكێك جنێو بەم شتە یان بەم كەسە بدات كە بە بەشێكی ئاوێتەی خودی خۆی زانیوە یەكسەر هەڵدەچێت و توڕە دەبێت، دەشێ دەستیش بوەشێنێ.

شتێكی زۆر ئاساییە كە كەسێك لەنێوان خۆمان، ئێمەی ئامادەبوو ئا لێرەدا ببینینەوە تەنیا بەوشەیەكی بێ گوناه هەڵبچێت و توڕە ببێت تەنیا لەبەرئەوەی ئەو وشەیە بووەتە بەشێ لەخودی ئەو بەشێوەیەكی لە شێوەكان.

بەڕێزان ئێمە هەموومان لەكاروباری ژیانماندا كەوتووینەتە ژێر كاریگەریەك لەشێوەی كاریگەری خەواندنی موگناتیسی، با ناوی بنێین كاریگەری (خەواندنی كۆمەلآیەتی).

منداڵ كە چاو بە ژیان هەڵدێنێت و بچووكە خەوێنەرە گەورەكە، واتا كۆمەڵگە، تێی دەگەیەنێت كەوا ئەو فلآنی كوڕی فلآنەو بەشێكی جیانەكراوەیە لەخێزان وچینێكی دیاریكراو پێویستە لەسەری واو وابكات. بەم شێوەیە پەروەردە دەبێت وەك خەوێنراوێك دەڕوانێتە خۆی وەك خەڵك لێی دەڕوانن، ئەوكارەش دەكات كە پێویستە بكرێت وەك چۆن كۆمەڵەكە تێی گەیاندووە ئەو كۆمەڵەی كەتیایدا دەژێت. ئەگەر ئێمە لەخەواندنی موگناتیسی بكۆڵینەوە بەلێكۆڵینەوەیەكی زانستیانە دەبینین لەزۆر ڕووەوە وەك خەواندنی كۆمەلآیەتی وایە، خەوێنەری موگناتیسی هەوڵدەدات یەكێك بنوێنێت كەپێی دەڵێن دوای ئەوەی چاوی لەخاڵێكی پێش خۆی دەبینێت بەدووبارەكردنەوە تێ دەگەیەنێت:

((تۆ دەنویت.. چاوەكانت پڕ لە فرمێسكن.. پێڵوەكانت گران بوونە.. گرانتر بوون.. هیچ نابینیت.. جەستەت زیاتر سڕبووە.. پێڵوەكانت زۆر گرانتربوونە.. زۆر.. دەتەوێت بخەویت.. پێڵوەكانت كەوتوونەتە سەریەك.. پێڵوەكانت بەتەواوی لێك چەسپ بوون.. زیاتر لێك چەسپ بوونە.. ناتوانیت بیانكەیتەوە هەتا من پێت دەڵێم.. تۆ ئێستا خەوتویت خەوێكی موگناتیسیانەی خۆش.. تۆ ئێستا لەخۆشی و بەختەوەری دایت.. لەخەوێكی قووڵدای.. زیاتر قووڵ.. تۆ زۆر بەختەوەرەی.. تێربخەوە. (٢١)

بەم شێوەیە مرۆڤ بەرێبازی موگناتیسیانە دەخەوێنرێت: بە پێگوتن و سروشت و دووبارەکردنەوە، ئەگەر خەوێنەر دەتوانێت هەموو شتێکی پێ بڵێت یان فەرمانی پێبدات و ئەویش بەگوێی دەکات بەتایبەتی.
لەبارەی ئەو شاتانەی کەدەکەونە دوای بەئاگا هاتنی. ئایا جیاوازی لەنێوان ئەو خەواندنە موگناتیسیەو خەواندنی کۆمەڵایەتی چییە؟!.
خوێنەری موگناتیسی دەتوانێت زۆر ئەزموونی پێکەنیناوەو لەسەر خەوێنراودا بکات. بەنموونە دەتوانێت پێیان بڵێت کە ئەگەر بەئاگاهات دەبێت بەمەڕ پاشان بەیەکێکی دیکە رادەگەیەنێت کەبووە بەشوان و ئەرکی سەرشانیەتی بەهێمنی لەسەرخۆ بیبات بیلەوەڕێنێت. ئەو کەسانە کە بەئاگا دێت وا هەست دەکەن کە بەڕاستی مەڕن لەسەر چوار پەل دەڕۆن و باعە باع دەکەن. شوانەکەش دەیانداتە پێش خۆی وەك چۆن پێی وتراوە دەیانبات بۆ لەوەڕ خۆ ئەگەر هاتوو پێی وترا بوایە بەلێدان بیانبات وادەکرد.
دەگێڕنەوە پیاوێکی ئایینی توندگیر جارێکیان خەوێنراو لەکاتی پێی راگەیەندرا کەوا ئەگەر پاش بەئاگاهاتی گوێی بەلێدانی کاتژمێربوو پێویستە لەوکاتەدا لێدوانێکی توندوپتەو لەبارەی ستایشی کوفرو خوانەناسی بدات کە ئەم پیاوە توندگیرە بەئاگا هات دانیشت و وەك باری ئاسایی دەستی بە ئاخاوتن کرد، بەڵام یەکسەرکەگوێی لەزەنگی کاتژمێربوو چوست هەستایە سەرپێ و دوانێکی پڕجۆش و خرۆشی لەبارەی ستایشی کوفرو خوانەناسیدا وەك چۆن لەکاتی خەواندنا پێی وترابوو.
دوای ئەوەی لەدوانەکەی بۆوە یەکێك لە ئامادەبووان کە ئەو هەڵویستە لێك دژەی دیت پێی وت هۆی ئەم لێك دژیەی قسەکان چی بوو، ئەم کۆڵەوارە ما بەهانەو بەڵگە بێنێتەوە بەوەی کەوا قسەکانی لێك دژ نەبوونە ئەوەی کردوویەتی راست بووەو مەبەستی چاکەو خێرخوازی بووە. دەشێ وەك واباوە چەندان فەرموودەی پێغەمبەرو چەندان ئایەتی قورئانی پێنابێتەوە بۆ پشتگیری قسەکانی.
خوشك و برایان گاڵتە بەو کابرایە مەکەن ئێمە هەموومان وەك ئەوین، بەڵام شێوازی خەواندنەکە جیاوازە، وەك (لاندس) دەڵێت (٠,٩) ئەوەی دەیکەین و ئەوەی دەڵێین و ئەوەی بیری لێدەکەینەوەو ئەوەی هەستی پێدەکەین هەر لە بەئاگاهاتنەوە لە باینیدا هاتا لە ئێوارەدا دەگەڕێنەوە ناو پێخەف هەمووی لەسەر ئەم رێچکەیە بەدی دێت کەوا کۆمەڵگەی پێمانی بەخشیوە لە ریساو بەهاو داب و نەریت و خووڕەوشت. (٢٢)

هەموو ئەو ئیشانە دەکەین، بەڵام لەو باوەڕەداین کەوا لەوەی دەیکەین ئازادین بەویستی خۆمان و بە مەبەستی خۆمان دەیکەین پێش ئەوەی بیکەین بیرمان لێکردۆتەوە.. هتد لەوڕێنان.
لەڕاستیدا ئێمە ئەوکارانە دەکەین بەپێی ئەو سووشەی کەوا خەوێنەری گەروە پێی داوین واتا کۆمەڵگە پاشان دوای ئەوە وەك ئەو دیندارە کۆڵەوارە بەدوای بەهانەو چەندان جۆرە رەوانیشاندان و بەباش نیشاندانادا دەگەرێین بۆ ئەویە لەبەردەم خەڵك وا خۆ نیشان بدین کەوا تووشی لێك دژی لەگەڵ خۆمان نەهاتووین. (محمد) پێغەمبەر (د.خ) دەڵێ: خەڵك نووستوون کە مردن واگا دێن. (٢٣)
ئێمە هەتا لەژیانداین لەکۆمەڵگەدا دەژین، بەشی هەرەزۆری بیرکردنەوەکەمان و کاروباری رۆژانەمان لەسەر بنچینەی سروشی کۆمەڵایەتی دامەزراوە ئەو سرووشەی هەر لە رۆژانی بەرایی منالیمادا وەری دەگرین لە قووڵایی هۆشی ناوەوەماندا جێگیر دەبێت لەسەر ئەم رێچکەیەشدا دەڕۆین چ لێی بە ئاگا بین یان لێی بێ ئاگابن. ت ئەو رادەیەی کە داب ونەریتێکمان بینی یان کارێکمان بینی جیاواز لەوەی کەلێی راهاتووین زۆر سەیر دێتە پێش چاومان یەکسەر گاڵتەی پێدەکەین و پێی پێدەکەنین وەك ئەوەی تەنیا ئێمە لەو جیهانەدا پڕ ئاگایی بین کەچی راستیەکەی لەوەدایە کە ئێمە بێ ئاگاین یان وەك محەمەد (پێغەمبەر) (د.خ) وتی خەوتبووین لەکاتی مردن بە ئاگادێین. دەشێ هەندێ کەس بەگاڵتەکردنەوە بڵێن کێ دەزانێ لەوانەیە لەدوای مردنیش بکەوینەوە خەونێکی دیکە؟
لەپێشدا گوتمان دەروون ئاوێنەی کەسانی دیکەیە تیایداو لەسەر لاپەڕەکانیدا هەست و نەستی ئەو کۆمەڵەی دەوروبەری تێدا رەنگ دەداتەوە ئەو قسەیەش مانای وانییە کەوا ئەم ئاوێنەیە روون و بێ گەردە وەك لە راستیدا ئاوێتەیەکە زۆر لەگرێ و شێوان و پێچ و پەنای تێدایە. دەشێ منداڵێك کەم ئەندامیەکی تێدا بێت یان لاواز بێت و کەوتبێتە ژێر دەسەڵاتی منداڵەکانی دیکەی هاوتەمەنی تووشی گاڵتە پێکردن و زیان پێگەیاندن هاتبێت. ئاوێتەی دەروونی لەوکاتەدا پڕە لەگرێی قووڵ کە لە گەورەییدا ناتوانێت لایان ببات یان شیانبکاتەوەن دەشێ ئەم منداڵە خاوەن بەهرەو بلیمەتیەکی گەورەبێت. وای لێدەکات ببێتە کەسێکی بەناوبانگ و رێزلێگیراو لەنێو خەڵکدا، بەڵام ئەو گرێی خۆبەکەمزانینەی کە هەر لە منداڵیەوە لە دەروونیدا پەیدا بووە رێی لێدەگرێت هەست بەم پایە کۆمەڵایەتیەی لە

گەورەییدا پێی گەیشتووە بکات لەبەرئەوە هەر خۆی بەکەم دەزانێت و خۆی بەجێی گاڵتە پێکردن و بەکەمزانی دەزانێت.

(باستۆر) بۆ نموونە کەمێك دەلەنگی و لاوازبوو دەشێ هەر لەمنداڵیەوە هەستی بەکەمی کردبێت لەدەروونیدا دوای دۆزینەوەی میکرۆب و بڵاوبوونەوەی. ناوی لەسەرجەم جیهاندا بڵاو بۆوە کەچی ئەو هەر هەستی بەکەم و کورتی خۆی دەکردو تا ئەو رادەیەی کە جارێکیان چوونە کۆبوونەیەکی گەورەی رێزلێنان لەو کۆبوونەوەیەدا کە لە دەرگا چوونە ژوورەوە سەرجەم خەڵکەکە دەستیان بە چەپڵە لێدان کرد. ئەویش ئاوڕی لە برادەرەکەی خۆی دایەوەو وتی: ئەوەچی بوو ئایا دەبێ پاشا هاتبێتە ژوورەوە؟ لەبەرئەوەی لای وابوو ئەو چەپڵە لێدانە بۆ هاتنە ژوورەوەی پاشایە سەیر لەوەدایە کە هەندێ ئەگەر گوێی لێ بێ چەپڵە بۆ پاشا لێدەدرێت و وادەزانێ بۆ ئەو لێدەدرێت، شێتیش چەندان جۆری هەیە وەك دەزانین.

بینیمان گرنگترین هۆکارەکانی پێکهێنانی کەسایەتی ئەو کۆمەڵە بەراییەکە وا منداڵەکەی تێدا دەژی. مەبەستم لە کۆمەڵەی بەرایی ئەو کۆمەڵەیە کە لە ئەندامانی خێزان و هاوسێکان و هاوەڵانی منداڵیی و هاوتەمەنانی خوێندنگەیە. ئەم کۆمەڵەیەیە کەوا کەسایەتی منداڵ دادەرێژێت لە قاڵبێکدا کە دواتر گۆڕینی زەحمەتە.

منداڵ کە چاوی بۆ ژیان دەکاتەوە دەبینێت پایەیەکی دراوەتێ، بەرز یان نزم. لەلایەن ئەو کەسانەی کە لە دەوروبەریدان.

ئەوانە بڕیارێکی لەسەر دەدەن باش یان خراپ ئەو بڕیارەش دووبارە دەکەنەوە، منداڵەکە وا لە هزریدا دەچەسپێت کە دیارە وەك ئەو وەسفە وایە کە کۆمەڵەی دەوروبەری لە بارەی ئەوەوە دەیڵێت: بەم شێوەیە کەسایەتی منداڵ لەسەر ئەم خاڵە ناوەندەیە گەشە دەکات: خاڵی ناوەندیی دەروون یان کاکڵی دەسپێکی پێکهاتنی دەروون.

با دوو نموونەی بەرچاو لەسەر ئەم بۆچوونە بێنینەوە کە لە زۆر لەو کەسایەتیانەی کە هەموو رۆژێك دەیانبینین هەیە: ئەم منداڵە کە لە خێزانێکی دەوڵەمەندو بەناوبانگ گەورەبووەو بەژن و باڵایەکی جوان و روویەکی گەشی هەیە سەرەڕای جلوبەرگێکی جوان و پاك و تەمیز دەبینین ئەم منداڵە لەنێو هاو تەمەنەکانیدا جێی رێزو ستایشە، هەروەها لەنێو هاوسێکانیدا سەرەڕای خۆشەویستی دایك و باوکی و ناز هەڵگرتنی، چی بڵێت بەگوێی دەکەن، دەنگی بڵندە، برادەرو یارمەتی دەری زۆرە ئەگەر یەکێك ناکۆکیەکی لەگەڵ هەبێت ئەوا

خەڵك بە كۆمەڵ دێن یارمەتی دەدەن و پشتگیری دەكەن. جا ئەگەر زۆرداربێ یان زۆرلێكراو لەم پەروەردەیەدا بڕوا بەخۆ دەبێت و هەرچی دەیڵێت وا دەانێت كەوا قسەكەی تەواوەو راستی هەر لە قسەكەی ئەودایە، چونكە وا راهاتووە كە هەموو ئەوەی دەڵێت خەڵكی دەوروبەری لێی رازین جا چ راست بێت یان هەڵە.

كەسایەتی ئەم منداڵە لە زۆربەی جاران كراوەیەو گەش بینەو روو سافە. پێویستی بەبانگەوازكردبۆ تێكۆشان یان ماندووبوونی بەردەوام نییە. بە پێچەوانەی ئەم كەسایەتیەش كەسایەتی رووناشرینین ماندوو كە لە ئاڵێكی هەژار پەروەرە دەبێت دەبینین چوساوەیەو پێ راناگات قسەیەك بكات هەتا دەبینین كەسانی دەوروبەری لێی بێزارن و ارەزایی بەرامبەر دەردەبڕن.

ئەم جۆرە كەسایەتیە گۆشەگیر دەبێت و لەرێگایەكی دیكەوە جگە لە رێگای برادەران و هاوتەمەنەكانیدا بەدوای ناوبانگ دەگەڕێت، لەم جۆرە كەسانەدا بلیمەتان هەڵدەكەون لەهەمان كاتدا دەشێ تاوانباران یان ترسنۆكەكان یان خاوەن ركو كینە و گێلی و تەتەڵەزمان هەڵكەوت.

دەشێ ئەم منداڵە چەوساوەیە رووبەڕووی دوو جۆر رێزلێنان ببێتەوە لە یەكەم كۆمەڵەدا دەشێ لەباوك و دایكیەوە سۆزو رێزێكی زۆری لێ بگیرێت كەچی لە برادەرەكانیەوە بەكەمزانی و رك لێبوونەوە بەم شێوەیە لە دەروونیان ململانێیەكی قووڵ بەرپا دەبێت هەندێ جار، ئەگەر هاتوو بەهرەمەندبوو و زیرەك و پەندیاربوو، دەبێتە هۆی گەیشتنە پلەی بلیمەتی و سەری رێزی بۆ دادەنوێنن. هەندێ توێژەر تێبینی ئەوەیان كردووە كەوا تاوانباران لە هەندێ وڵاتدا زۆربەیان رووناشرینن یان كەم و كورتیان هەیە لەم تێبینیانەوە گەیشتنە رایەك بەوەی كەوا رووناشرین بەسروشتی خۆی روو لە تاوان دەكات، چونكە بەپێی بۆچوونی ئەوان پاشەكشەیەكی بایەلۆجیەو بەرەو سروشتی ئاژەڵی یەكەم دەگەڕێتەوە.

ئەم ئەنجام گیریە لە بنچینەدا هەڵەیە، تاوان سیفەتێكی دەردەستكراوە، لە زۆربەی جاران هۆیەی كۆمەڵایەتییە. رووناشرین بەسروشت تاوانبار نییە وەك هەندێ لە دەوڵەمەندان وا دەڵێن بەڵكو كۆمەڵگە هەر لە منداڵیەوە بە سیفەتی تاوانبار ناوزەندی كردووە لەبەر رووناشرینیەكەی، وەك تاوانبارێك پەروەردەبووە، واتە كۆمەڵگە ركی لەم منداڵە روو ناشرینە بووەوەو بڕیاری گرتنی دا بە كەمترین هۆ و بەتوندی لەگەڵی جوڵاوەو زۆرداری لێكردو زیانی پێگەیاند بەم شێوەیە ناچار بووە روو لە تاوان بكات و لەسەرە ئەم رێگایە بڕوات، بیەوێت

یان نەیەوێت. ئەگەر تاوانێك روویدات و لەکاتی روونیدا دوو کەس لەوێ بوون یەکێکیان جوان و ئەوی دیکەیان ناشرین ئەوا پۆلیس یەکسەر بە خێرایی روو لە گرتنی ناشرینەکە دەکات نەك جوانەکە هەتا گەر هەردووکیانی هێنایە بەردەم دادگاو دادوەر دەبینین زیاتر بەرەو تاوانبارکردنی ناشرینەکە دەچێت و بەردانی جوانەکەن ئەگەر هاتوو ناشرینەکە تاوانبارکراو چووە بەندیخانە ئا لەوێدا شارەزای هورەکانی تاوان دەبێت کە لە هاوەڵەکانی بەندیخانە فێریان دەبێت. بەم شێوەیە لە بەندیخانەدا دەبێتە مامۆستا لە تاوانکردندا یاخود بڕوانامەی دکتۆرای تێدا وەردەگرێت هەت ئەگەر ویستی پەشیمانیش بێتەوە خەڵك ئەم پەشیمانیەی لێ قبوڵ ناکات. خەڵك داوای بڕوانامەی رەفتار چاکی لێدەکەن کە لە کارێکدا وەری بگرن کەواتە ئەو کەسە ناچارە ببێتە تاوانبار و کۆمەڵگە مۆری تاوانی بە نێوچەوانیەوە ناوە. بیرو بۆچوونی لەبارەی خۆی هەمان بیروبۆچوونی کۆمەڵگەیە سەبارەت بەو. لەبەرئەوە دەبینین لەو کەسانە دەگەڕێت کە هاو چارەنووسی ئەون بە گروپێك رێکخراوێك پێك دێنن. کاری تاوانکردن، لەکەش و هەوای ئەم گروپەدا تاوانبار دیسانەوە خۆی دەدۆزێتەوەو تیایدا دووبارە خۆی دروست دەکاتەوەو بەشێوەیەکی نوێ خاوەن سەرفرازی و پلەو پایە لەو کۆمەڵگە بچووکەی ئەم گروپە. لەبەرئەوەی سەرفرازی لەنێو کۆمەڵگە گەورەکەدا نەبوو بەم شێوەیە کۆمەڵگە بکوژی خۆی دروست دەکات!

ئەوەشیان هەمان شتەکە لەنێوان رەش پێستەکانی کۆمەڵگەی ئەمەریکی روودەدات، ئامارەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا تاوان لەنێوان رەش پیستەکاندا یەکجار زۆرترە لەوەی لەنێوان سپی پێستەکاندا هەیە ئەوەیشیان مانای وانییە کەوا رەش پێست بە سروشتی خۆی بەرەو تاوان دەچێت لەڕاستیدا رەش پێست لەبەرئەوە بەرەو تاوان دەچێت، چونکە کۆمەڵگە رکی لێ هەڵگرتووەو بەکەمی دەزانێت، خێرا سزای دەدات و دەیخاتە بەندیخانەوە لەبەر هۆیەکی کەم و هیچ و پوچ.

کەواتا بەندیخانەی ئەو جێی خەوش نییە پاش ئەوەی لێی راهاتوو زۆرجاران هاتوو چۆی بۆ کرد ئەوا ئەو کەسە بەرەو تاوان دەبردرێت و پاڵدەنرێت بۆ تاوان تەنیا لەبەرئەوەی رەش پێستە یان لووت پانە یان لێو ئەستوورە هەمان شێوەش لەبارەی هەژارییەوە بڵێ.

بێگومان هەژاری خۆی لە خۆیدا گەورەترین هۆکاری تاوانە، بەلأم بێ هێزی هەژار بەرامبەر دەوڵەمەندو کەمی پشتگیری کاری لە فەرمانگە حکومیەکان هۆکارێکی دیکەیە کە خێرا بەرەو بەندیخانەی دەبات و مۆری تاوانی لێدەدات هەر ئەوەندەیە هەژارێك سوچێکی سادەی هەبێت

دەبنینین حکومەت هەمووی دەهەژێت و بانگەوازی پاراستنی ئەمن و ئاسایش دەکات کەچی بەپێچەوانەوە ئەگەر دەوڵەمەندێك تاوانێکی گەورەش بکات چاوی لێدەپۆشێت و خۆی لێ بێدەنگ دەکات و دەشێ دەوڵەمەندەکە بەسەر بەرزییەوە بەرەڵڵا بکرێت و بچێتەوە ماڵی خۆی کەچی هەژارەکە فڕێ دەدریچتە تاریکسانی بەندیخانەکان. دەوڵەمەند دەڵێ هەژار بۆیە هەژارە، چونکە شەڕخوازەو خراپەکارە کەچی لەڕاستیدا ئەم دەوڵەمەندە نازانێت لەبەرئەوەی هەژارە بووەتە خراپەکار.

خوشکان برایان:

هەر چۆنێك بێت دەتوانین بەدڵنیایەوە بڵێین دەروونی مرۆڤ ئەو کەسایەتیشە لەدەوری پێك دێت، دروستکردنی کۆمەڵە یان وێنەیەکە ڕەنگدانەوەی ئەو کۆمەڵەیە. لێرەدا دەشێ یەکێك بپرسێت ئەگەر هاتوو دەروون دروستکردەی کۆمەڵ بێت ئایا لەبەرچی مرۆڤ فرە دەروونی نەبێت: بەپێی ئەو رە کۆمەڵییەی کە لە کۆمەڵگەکەیدایە؟ ئەم پرسیارە راستیەکەی ئەوەیەو دەمانگەیەنێتە بابەتێکی زۆر گرنگ.

(ولیم جیمس) دەڵێت مرۆڤی ئاسایی چەندان دەروونی هەیە نەك یەك دەروون. (٢٤) تۆ کە دەگەیتە کۆمەڵێك لە بەرامبەر ئەو کۆمەڵەیەدا جۆرە دەروونێکت نواندووە کە جیاوازە لەو حاڵەتەی کە بەرامبەر کۆمەڵەیەکی دیکەدا دەینوێنیت.

ئەوەی پێکەنینا وەرە دەبینین مرۆڤ کە جل و بەرگێك دادەکەنێت بۆ ئەوەی جلوبەرگێکی دیکە لەبەر بکات بەتایبەتی ئەگەر بیەوێ لە ئاهەنگێك یان لەنێو کۆمەڵەیەکی دیاریکراودا ئامادەبێت. دەبینین لەگەڵ لەبەرکردنی جلوبەرگەکە خراوەتە دەروونێکی دیکە شەوە کە لە ئاهەنگەدا ئامادە دەبێت دەبینێت جولأنەوەو ئاخاوتنی بە چەشنێکە جیاواز لەو چەشنەی کە پێش دەمێك لەنێو کۆمەڵەیەکی دیکەدا هەیبوو. دەبینین سەنگین و نیشتمانپەروەرو دڵسۆزە، دژی هەموو شتێکە کە زیان بە نیشتمان بگەیەنێت، شۆڕشگێڕێکە دژی ئەو کەسانەی گاڵتە بەمافی وڵات دەکەن. کەچی پێش دەمێك کەسێك بووە جیاواز بووە لەوەی کە ئێستا دەیبینیت.

گاڵتە بە نیشتمان و ئەوەی لە نیشتماندا هەیە دەکات. زۆرجارن هەر لە نێو برادەرەکانمان دەبینین کەسانێك هەن لە هەموو جووڵەو رەفتارێکیاندا هەر کە ئافرەتێك یان کۆمەڵە ئافرەتێك لەنزیك خۆیانەوە دەبینن راستەوخۆ بەتەواوی دەتتوانین بڵێین لەوکاتەدا هەتا لۆجیك و شێوازی بیرکردنەوەشیان دەگۆڕێت، دەشێ دوژمنی ئافرەت بێ کەلێیانەوە دوور

بێت، بەلاّم لە نزیك ئەواندا گەورەترین بەرگریکارو بانگەوازدەری پێدانی مافەکانی ئافرەتەو بەبێ کەم و کورتی. خەڵکانێکی زۆر دەبینین لە قسەو رەفتاردا لێك دژە، بەلاّم لەو لێکدژیانە ناگەن ئەگەر لێیان بکۆڵینەوە دەبینین جۆرە قسەیەکیان لەبەر ئەوەیە کەوا دەروونێکی دیارکراو یان لەنێوان چەندان دەرووندا هاتۆتە دوان، ئەگەر هاتوو چوونە سەر دەروونێکی دیکە دەبینیت ئاخاوتنەکەیان زۆر جیاوازەو لێك دژە لەگەڵ ئاخاوتنی یەکەمیان و بەبێ ئەوەی هەست پێبکەن.

بێ گومان هەر یەك لە ئێمە هەست دەکات کەوا لە خۆیدا لە رێبازی بیرکردنەوەیدا گۆڕانێکی گەورە روودەدات کە بەیانیان لە ماڵەوە دەچێتە سەر کار. ئێوارەش لەماڵەوە دەچێتە یانە یان چایخانەکان لەماڵەوە کەسێکی دیکەیە جیاوازە لەوکەسەی لە فەرمانگەدایەو جیاوازیشە لەو کەسەی کە لە چایخانەدایە، لەسەر ئەم رێچکەیەش دەڕوات و بەبێ ئەوەی هەست بەو نەسازییە بکات کە دەشێ خاوەن مردوو بێنێتە پێکەنین.

مرۆڤی ئاسایی ئەم گۆڕان و نەسازیە بەشتێکی سەیر نازانێت لە خۆیدا، بەلاّم ئەگەر شتێکی وای لە کەسانی دیکە کەوتە بەرچاو ئەوا زۆر لای سەیرو سەمەرەیە.

زۆر پێی سەیردێت گەر بۆ نموونە گوێی لێ بێت کەا مۆسۆلینی ئەو دکتاتۆرەی کە ئیتاڵیای بە ئاگرو ئاسن هەڵدەسوڕاند، لەماڵەوە بچوکترین منداڵەکانی ئاراستەی دەرکرد، بەدەستێکی لە قوڕو هەویر! هەروەها مرۆڤ پێی سەیر دەبێت گەر گوێبیستی بێت کەوا دکتاتۆرێك لە دکتاتۆرەکانی مێژوو لەماڵەوەدا نەرم و شلە بەدەستی خێزانەکەی و چۆنی بوێت و وەك منداڵ یاری پێدەکات.

کەواتە مرۆڤ وانیە وەك بیرمەندە کۆنەکان بۆی دەچوون: ئاژەڵێکی ئاوەزدار بێت و هەمیشە لەبەر رۆشنایی لۆجیك بڕوات، و بەپێی ئامانجەکانی بیرکردەوەی راست و رەوان.

(ملنر) مامۆستای کۆمەڵزانی لە زانکۆی کۆلۆمبیا، دەڵێت: بیرکردنەوە ئاخاوتنێکی بێ دەنگە لەنێوان مرۆڤ و کەسێکی دیکەدا کە بە ئەندێشە لە پێەخۆی دادەنێت.

ئەو مرۆڤەی کە هەر کەسێك لەبیرکردنەوەیدا لەگەڵی دەئاخاوێت دەشێ ئەو کۆمەڵە بنوێنێت کە مرۆڤ تێیدایە، یان بە دەستەواژەیەکی دیکە: ئەو دەروونە دەنوێنێت کە مرۆڤ کێشەی ئەو لەبەر دەکات لە بیرکردنەوەدا. تۆ ناتوانیت هیچ بنوسیت یان بدوێیت مەگەر بە ئەندێشەو بیر کە بوونی کەسێکی راستەقینە یان ئەندێشەیی نەکەیت کە لەبەردەمتدا وەستاوەو ئەوەی بیری لێ دەکەیتەوە بە چاك دەزانێت یان بە خراپ. تۆ لەبارەی هەندێ لەو

بیرانەی کە بەهزرت دادێن دەڵێت دروستن یان ئاوەز بەندنین، بەڵگەش بۆ ئەوە ئەم چاودێرەیە کە کۆمەڵ دەنوێنێت یان دەروونە کە هەستی کۆمەڵ دەنوێنێت.

کەواتە دەتوانین ئەنجامگری ئەوە بکەین کەوا لۆجیکی مرۆیی رەهاو گشتی نییە، بەڵکو رێژەییەو، هەموو کۆمەڵەیەك لۆژیکێکی خۆی هەیە کە لێی راهاتووە، کەواتە تۆ بەپێی ئەو لۆجیکەی کە کۆمەڵەکەت لەسەری راهاتووە بیردەکەیتەوە.

کەواتە نەسازی لەبیرکردنەوەی مرۆڤدا وەك فرە دەروونی شتێکە ئینکار ناکرێت یاخود شتێکە زۆرجاران ناچارەکییە. پێوەرەکانی بیرکردنەوەو یاساکانی، لەڕاستیدا لە زاراوەکانی کۆمەڵگە وەردەگیرێت و لەسەر بنچینەکانی بەها و داب و نەریتەکان بنیات دەنرێن.

زۆر زەخمەتە بتوانێت کەسێك بەڕایەك رازی بکەیت کە دژی ئەو زاراوە کۆمەلأیەتیانە بێت کەلەسەریان راهاتووە. بڕوانە پیاوێك لەنێو کۆمەڵەیەکی پارێزگار پەروەردە بووبێت کە باوەڕی وابێت توند دەستگرتن بەحیجاب بەڵگەی داوێن پاکی ئافرەت و سەرفرازییەتی ، لەناخی دەروونیدا ریسایەکی لۆجیکی چەسپاوە، گومان هەڵناگرێت، کە دەڵێ: ئە ئافرەتەی بە توندی دەست بە حیجاب نەگرێت بێ ئابڕووەو سەرفرازنییە لە خێزانەکەیدا، هەر چەند هەوڵ بدەن ئەم پیاوە رازی بکەیت کەوا هیچ پەوەندییەکی لۆجیکی لەنێوان پاکیزەگی و حیجابدا نییە ئەوەی ئینکار دکات و تۆمەتی خۆبەزلزانی و وشکە بیرکردنەوەو یان لاوازی ئاکار دەداتە پاڵ. هۆش پەسندبوون و کاروباری دیکە لەسەر بنچینەی ئەو رێسایانەی کە لە کۆمەڵگەکەی وەریگرتوون دەپێورێت، بە بێژیاری لۆجیکی کە دێنیتەوە بۆ ئەوەی ئەم پیاوە رازی بکەیت بەراوبۆچوونێکی جیاواز لەوەی لەسەری راهاتووە ناتوانیت لەم کارەدا سەرکەویت. دەشێ لەڕووی ئەدەبییەوە بەڕایەکەت رازی بێت یان لە ترسان، بەلأم هەر لەسەر رای کۆنی خۆی دەمێنێتەوەو لێی لانادات تا ئەوکاتەی ئەو رێسایانەی کە لە قوولأیی دەروونی دایە دەگۆڕێت. ئەوەشیان تەنیا لە رێگای پەیوەندی کردنی ئەم پیاوە بە کۆمەڵەیەکی دیکەوە دێتەدی و لەوکاتەی بتوانێت دەروونێکی نوێی دیکە بۆ خۆی وە دەست بێنێت کەوا هەست و نەستی دەربڕێت و گۆرانی ئەو بڵێت. بەڕێزان ئاوەزی مرۆڤ، وەك ئامێری رادیۆ وایە تۆ ناتوانیت گوێی لە ئیستگەیەك بێت مەگەر کلیلی رادیۆکە بەرەو ئەو پیلە بگۆڕیت کە ئێستگەکەی لەسەرە. وەك دەشزانن کلیلی سوڕاندن، کورت یان درێژکردنی ئەو تێلە تایبەتەیە کە وەرگری پیلەکانە تاوەکو لە فرەیی بێ تەلیدا ئەوەندەی تێلی ئێستگە نێرەرەکەی لێ دێت.

ئاوەزی مرۆڤیش بە تەواوی لەسەر ئەم رایەڵە (منوال)ە کاردەکات، مرۆڤ نەگوێ لە گفتوگۆیەك دەگرێت و نەلێی تێدەگات و نە پێی رازی دەبێت مەگەر ئەم گەنگەشەیە لەسەر هەمان رێسای لۆجیکی دامەزرابن کە لە وولاَیی دەروونیدا رۆچوونە. پیاوانی ئایین زۆرجاران دەیانبینیت دەکەونە گەنگەشە هەر تیمێکیان دەیەوێت ئەوانی دیکە رازی بکات کەوا تەنیا تیمەکەی ئەو تیمە سەرکەوتووەکەیە لەنێوان گشت تیمەکانی دیکەدا.

هەزاران ساڵ بەسەر ئەم گفتوگۆیە بەسەرچوو بەبێ هوودە. ئەوەی نازانن کەواچی باشە لەبەرچاو تیمێك لە تیمەکاندا دەشێ چاك نەبێت لە دیدی ئەوەی دیکەو، هەر کۆمەڵەیەك شێوازێکی تایبەتی هەیە لە بیکردنەوە کە دەشێ ئەو بەڵگە هێنانەوەی بەدڵ نەبێت کە کۆمەڵگەکەی دیکە دەیهێنێتەوە. زۆرجاران خەڵك دەکەونە جەنگەوە لەگەڵ یەك. و دەستدرێژی دەکەنە سەریەك و، بە ویژدانێکی ئاسوودەشەوە وەك ئەوەی ئەو زۆردارییەی بەرامبەر کەسانی دیکەدا کردوویانە جیهادێك بووبێت لە رێگەی خودا یان پشتگیرییەکی لایەنی راستی بووبێت.. وەك بانگەشەی بۆ دەکەن. زۆرجاران کەسانێك دەبینین کەوا زۆر زیان بەکەسانی دیکە دەدات خوێن رێژەو دەستدرێژی دەکاتە سەر خەڵك، بێ ئەوەی لە زۆر جاراندا هەست بە لۆمەی ویژدان بکات، کەچی لە هەندێ جاری دیکە هەست بە ئازارو نائارامی دەکات و جێی پێی جێ نییە گەرببینی سەگێك ئازار دەکێشێ یان نەخۆشێك دەناڵێنێت. ویژدان، بەو واتایە، وەك هۆشێ وایە دروستکردەی کۆمەڵگەیەو ئاکامی سروشت و تێفروسمانی ئەوە. مرۆی چاك و بە بەزەیی لە کۆمەڵەکەیدا دەشێ زۆردارترین کەس و دەستدرێژکەرترین کەس بێت دژی کۆمەڵەیەکی دیکە.

خۆشکان برایان:

تا ئێرەو لە توێژینەوەی کەسایەتی مرۆیی بە گشتی دبینەوە. لەوەوە دەگەینە ئەم ئەنجامگیرییە کەوا کەسایەتی مرۆڤ، کە خاوەن دەروون و هۆشی و ویژدان و شتی دیکەشە، بە زۆری دروست کردەیەکە لە دروستکراوەکانی ئەو کۆمەڵگەیەی کە تیایدا پەیدا دەبێت.

دەتوانین بڵێین کەسایەتی وێنەی بچووك کراوەی کۆمەڵگەیە، یان وەك (دوسن)و (کینز) وتیان، نوێنەری شارستانیەتیەکە تێیدا پەیدا دەبێت. (٢٦)

لەبەر ئەم هۆیە دەبینین کەوا ئەو کەسانەی کە لە کۆمەڵگەیەکی دیاریکراودا پەروەدە دەبن لە هەندێ تایبەتمەندی وەك یەکن کە جیایان دەکاتەوە لە رۆڵەی کۆمەڵگەکانی دیکە.

هەرچەند تاکەکانی هەر کۆمەڵگەیەك لەنێویەکدا جیاوازن، بەڵام دەبینین لە سیفەتێکی گشتی هاوبەشن و وایان لێدەکات کە لە کۆمەڵانی دیکە جیاوازبن بە چەندان جیاوازی کەسیی بەرچاو، بیرمەندان لە کۆنەوە ئاگایان لەم جیاوازییە بووە. (٢٧)

هەرچەند لە هەمان کۆمەڵگەدا پێگەیشتبن. هەر ئەم دیاردەیەشە وای کردووە هەندێ توێژەر وەك (ئەلبورت)و (سترن)، سیفەتی شەڕاگێزی (Peca Liarity) لە کەسایەتی بنێت، یان ئەو سیفەتەی کە کەسی دیکەی لەگەڵ هاوبەش نییە.

(مید) مامۆستای پێشووی فەلسەفەیە لە زانکۆی شیکاگۆ، دەڵێت هەر مرۆڤێك دوو دەروونی هەیە لە ململانێ دان، دوو بێژەی (Me) (ئی من)و (I) (من)ی بۆ بەکاردێنێت، یان بەدەستەواژەیەکی دیکە: دەروونی کۆمەڵایەتی و دەروونی سروشتی (٢٩) کەواتە هەموو مرۆڤێك دەیەوێت، لەلایەك ملکەچی رێساکانی کۆمەڵگە بێت، لەلایەکی دیکە، دەیەوێت، شۆڕشی بەسەردا بکات. کەواتە مرۆڤ بەسروشت کۆمەڵایەتی نییە وەك ئەرستۆو وتوویەتی. بەڵکو لەڕاستیدا، کۆمەڵایەتی و ناکۆمەڵایەتییە بەیەکەوە. لەکەسایەتیەکەیدا توخمی ملکەچی و توخمی شۆڕش بەیەکەوە هەیە، بەدەروونێکی ملکەچی رێساکانی کۆمەڵگەی دەبێت و، بەدەروونەکەی دیکە لێی یاخی دەبێت. (٣٠) ئێمە ئێستا کە روو لە لێکۆلینەوە لە کەسایەتی تاکی عێراقی دەکەین، هەوڵ دەدەین تایبەتمەندییەکان و هەڵاواردەکان دیار بکەین. مەبەستمان ئەوەنییە هەموو تاکێك لە عێراقدا (بەناچارەکی ئەو تایبەتمەندییە گشتییەی تێدایە. لەبەرئەوەی لەو رێسا باوانەی زۆر لە تاکەکەسان هەوڵی دەدەن لە کۆمەڵگەکەیان لەسەری راهاتوون، یاخی بن. زۆرجاران کەسانێك دەبینین بەپێچەوانەی ئەوەی زۆربەی هاوڵاتیانیان لەسەری پەروەردەبوونە رەفتار دەکەن.

ئەوەی ئێمە ئێستا هەوڵ دەدەین لێی بکۆڵینەوە ئەوەیە کەوا کۆمەڵگەی عێراقی چەندان تایبەتمەندی هەیە وادەکات چەشنێکی تایبەتی لە کەسایەتی لە زۆر ئەندامانی بەرهەم بێنێت. کەواتە، بایەخێکی زۆر نادەین بەو ریزپەڕانەی لە هەندێ تاکە کەساندا بەدەردەکەون ئەوانەی هەوڵ دەدەن سازش، یان لەوەی زۆربەی دەوروبەریان لەسەری راهاتوون سازش بکەن یان وازبێنن.

خوشکان برایان:

کۆمەڵگەی عێراقی، وەك هەر کۆمەڵگەیەکی دیکە هەندێ تایبەتمەندی هەیە لەوانی دیکەی هەڵداوێرێ و ئەویش کار لە پێکهاتەی کەسایەتی تاکە کەسانی ئەم کۆمەڵگەیە دەکەن.

گەورەترین دژواری کەرووبەڕووی بوومەوە لە ئامادەکردنی ئەم توێژینەوەیەدا دۆزینەوەی ئەم تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتیانە بوو و چۆنیەتی کاریگەریان لەسەر پێکهاتەی کەسایەتی عێراقیدا.

بەڵێ دوای لێکۆڵینەوەیەکی زۆر گەیشتمە هەندێ ئاکام، بەڵام دان بەوەدادەنێم، لەگەڵ ئەوەشدا، بەتەواوی دڵنیا نیم لەدروستی ئەم ئاکامانە، ئەوپەڕی هیوام ئەوەیە ئەم وشەیە هاندەرێك بێت بۆ کەسانی دیکە لە توێژەران بەردەوام بن لە بەدواداچوونی ئەم توێژینەوەیە کە دەشێ بگەنە ئاکامی یەکلاکەرەوە، تیایداو بەوەش دەکرێ پەردە لەسەر نهێنیەك لە نهێنییەکانی کۆمەڵگەکەمان لابرێت ئەو کۆمەڵگەیەی لەبەر باری گرانی و گیروگرفتەکانی شەکەتی دەروونیە. ئێمە ئەمڕۆ لەم قۆناغە دژوارەدا کە پێیدا دەڕۆین پێویستە لەسەرمان دەروونذۆزی (نەفسیەت)ی گەلی عێراقی تێبگەین و بزانین کەسایەتی تاکی عێراقی تیایدا چۆن دروست دەبێت ئەویش بۆ ئەوەی: یەکەم بزانین چۆن ئاراستەی دەکەین و دووەمیش چۆن لەبوارەکان ژیانی نوێدا ئاراستەی دەکەین. لەڕاستیدا من بەچاکی نازانم چاوپۆشی لە خەوشەکانمان بکەین یان هەوڵ دەین بە چاکەکەی خۆمان بنازین. هەر نەتەوەیەك خەوشی خۆی هەیە هیچ تاکە کەسێك یان نەتەوەیەك نییە گەیشتبێتە پلەی تەواویی لە هەموو شتێکدا.

لەم قۆناغە ناسکەی مێژووماندا واباشە زەین بدەینە خەوشەکانمان و نەخۆشییەکانمان بۆ ئەوەی بتوانین چاکیان بکەینەوە لەبڕی ئەوەی خۆمان بەباسکردنی لایەنە چاکەکانمان خەریك بکەین لەبەرئەوەی هیچ سوودی لێ نابینین جگە لە خۆبەگەورە گرتنێکی خراپ نەبێت.

دوای لێکۆڵینەوەیەکی زۆر تێبینی ئەوەم کرد کەوا کەسایەتی تاکی عێراقی جۆرە دووفاقییەکی تێدایە، من هەرچەندە وەك لە پێشوودا وتم، لە ئاکامی ئەم لێکۆڵینەوەیە دڵنیام نیم، بەڵام من زۆر هاوبەڵگەم لەبەردەستدایە پشتگیریم دەکات لەوەی کە بۆی دەچم. دەشێ هەندێکتان لەم قسەیە سەرسام بن لەبەرئەوەی ئەم دووفاقیەی کە دەیدەمە پاڵیان لەبەرچاویان نییە. لەڕاستیدا زۆر لەئێمە ئەم دووفاقیە کەسییەی کەم تا زۆر لەبەردەستدایە، بەڵام ئێمە تیایدا ژیاین، و لەسەری راهاتبووین تاوای لێهاتووە بوەتە شتێکی ئاسایی لامان و وەك شتێکی سروشتی لێهاتووەو هیچ خەوشی تێدانییە.

من نكوولّی لەوە ناكەم كەوا دووفاقی كەسایەتی دیاردەیەكی گشتییەو بەسووكی لە هەموو مرۆڤێكدا هەیەن لەهەر شوێنێك مرۆڤی لێبێت، بەلآم لێرەدا دووپاتی دەكەمەوە كەوا دووفاقی لە ئێمەدا چڕو خەست بۆتەوەو رووچۆتە قوولآیی دەروونمانەوە.

مرۆی عێراقی، زیاتر لە كەسانی دیكە ئاشقی نموونە بالآكانەو لە ئاخاوتن و نووسینەكانیدا زیاتر بانگەشەی بۆ دەدات، بەلآم لەهەمان كاتیشدا لە هەموو خەڵك زیاتر لە ژیانی رۆژانەیدا لەم نموونانە لادەدات.

رۆژێكیان نووسەرێك لە ولآتێكی عەرەبی سەردانی كردین. لە مانگی رەمەزاندا. سەری سوڕما لەو توندگرییەی رواڵەتەكانی بەرۆژووبوون لەلایەك و زۆری ژمارەی ئەوانەی بەرۆژو نین لەلایەكی دیكە. دەشێ زێدەڕۆیی نەبێت گەر بڵێین موسڵمانی عێراقی لە هەمووان زیاتر رۆژوو دەشكێنێت!..

هەروەها دەتوانین بڵێین تاكی عێراقی لە هەموو كەس زیاتر نیشتمانی خۆی خۆش دەویَ و ئامادەیە بۆ خزمەتی سەربازی (ئالآ). كەچی لەڕاستیدا ئامادەیە خۆی بدزێتەوە لە خزمەتی (ئالآ) واتە لە خزمەتی سەربازی گەر وەختی هات. (٣١)

لە هەموو خەڵك كەمتر دەست بە ئایین دەگرێت كەچی لە هەمووان زیاتر رووبەڕوودەچێت لە كێشەو ململانێی نێوان ئایینزانەكان (مەزهەبەكان) دەیبینین لەلایەك خوانەناسە كەچی لەلایەكی دیكە بەرگری لە تایفەگەری دەكات.

عێراقی دەیبینیت بەگوڕە، لەوكاتەی رەخنە لە كەسانی دیكە دەگرێت سەبارەت بەبنەما بالآكان و پاراستنی دادپەروەری و لێبوردەیی و دڵسۆزی و دلۆڤانی، بەلآم لە هەموو كەس پڕكێشی زیاتر دەكات و دەستپێشخەرە لە دەستدرێژی كردنەسەر كەسانی دیكە، بەلێدان و پەستان، كە بارودۆخی لەباری بۆ هەڵكەوت. بەم شێوەیە ئەو دووڕوو نییە یان خۆڕادێر (مرائی) وەك هەندێك پێیان خۆشە ئەو ناوەی لیَ بنێن. بەڵكو لەڕاستیدا خاوەن دوو كەسایەتییە لەوكاتەی كە بەیەكێك لە كەسایەتییەكانی كاردەكات، ئەوەی لەبیرنامێنێت كە بە كەسایەتییەكەی دیكەی چی كردووە.

ئەو، كەوا بانگەواز بۆ نموونە بالآكان دەدات یان بنەما بالآكان، لەوەی دەیڵێت راستگۆو دڵسۆزە. مكووڕە لەسەربانگەوازەكەی. بەلآم گەر دواتر پێچەوانەی ئەوە جوولآیەوە، ئەوا لەبەر دەركەوتنی دەروونێكی دیكەیە تیایدا نازانێت دەروونی یەكەم چی وتووەو چیكردووە. دەشیَ، بە نموونە بانگەواز بۆ نەكڕینی كالآی زایۆنی بدات، لەدانیشتنی پیاوماقولآن و كۆڕی

وتوویژ، بەلاّم کەچووە بازاڕ، ویستی کالاّیەك بکڕێت، دەبینین ئەوەی وتی، لەبیری کردووە، بەپەلە هەر کالاّیەکی بێت دەیکڕێت، گەر نیشانەی باشی و هەرزانی لەسەربوو، بێ گوێدانە پرسیارکردن لەوەی کە ئایا کالاّیەکی زایۆنییە یان زایۆنی نییە، جارێکیان وارێکەوت ئاهەنگێکی گەروە لە بەغدا گێڕدرا بۆ بانگەوازکردن بۆ نەکڕینی کەلوپەلی بیانی، دوانبێژەکان چەندان وتاریان خوێندەوەو دەزرانگایەوەو شاعیران چەندان چامەی ئاوەدانیان خوێندەوە، تێبینی ئەوەکرا کەوا زۆربەی دوانبێژەکان و شاعیرەکان جل و بەرگیان لەکووتاری بیانی دروست کرابوو، خوا پەنامان بدات!

بەم شێوەیە دەتوانیت چەندان نموونە بێنیتەوە بۆ پشتگیری ئەوەی وتمان سەبارەت بە دووفاقی کەسایەتی تاکی عێراقی. بۆ توێژینەوە لە هۆیەکانی ئەم دووفاقیە واچاکە ئاگامان لەو بابەتە هەبێت لەسێ لایەن:

١_ لایەنی ژیاری (الحضاري)!

٢_ لایەنی کۆمەلاّیەتی.

٣_ لایەنی دەروونی.

با بەلایەنی ژیاری دەست پێبکەین:

یەکێك لەسەیرترین رێکەوت لەوەدایە بەڕاستی عێراق، رەنگە زیاتر لەهەر ولاّتێکی دیکە کەوتبێتە سەر کەناری دەوارنشینی (بەدەویاتی)و شارستانیەتی (مدنیە) بەیەکەوە. لانەی شارستانیەتێك بوو ئەمڕۆ بە کۆنترین شارستانییەتی مرۆڤایەتی دەژمێردرێت، لەکەلەپووری ئاییینیدا هاتووە کەوا ئادەم لەخوارووی عێراق نیشتەجێ بووە (٣٢).

ئەمە لەلایەك لەلایەکی دیکەوە دەبینین کەوا دەکەوێتە کەناری بیابانی پەلەدەوارنشین و هەرێمەکانی دەوروبەری ماوە بەماوە تەیار دەکات بە پێلی یەك لەدوایەکی دەوارنشینان.

لەڕاستیدا لەزۆر ناوچەی سەرگۆی زەوی بیابیانی تێدایە. بەلاّم ئەم بیابانەی رۆخ عێراق سیفەتێکی تایبەتی هەیە، بەدرێژایی سەدەکان سیفەتی وشکانی روو لە زێدەبوونە.

ئەم بیابانە لە چاخە کۆنەکاندا پڕ ئاو وو بەرووبوومی بە پیت بوو، لەبەرئەوە دانیشتوانەکانی زۆربوون، بەلاّم هۆکارە جیۆلۆجیەکان دوای کشانەوەی چەرخی بەستەڵەکی چوارەم بووە هۆی کەمبوونی بەرەبەرەی باران لەم بیابانەدا (٣٣)

کەوای کرد دانشتوانی بۆ ولاّتانی دەوروبەری کۆچ بکەن. عێراق لەم پێلە دەوارنشینانە زۆرترین بەشی بەکەوت، لەبەرئەوەی زەویەکەی بەپیستەو شارێکی کشتوکاڵی سەرنج راکێش

هەبوو هیچ بەربەستی نەبوو وەك چیا یان دەریا یان شتی دیکە کەڕێ لە دەوارنشینان بگرێت لە خزانە ناوچەکە (٣٤).

دەشێ عێراق لانەی یەکەم پێکهاتنی یەکەم دەوڵەت بووبێت لەمێژوودا، پەیدابوونی دانیشتوانی دێهاتەکان و زاڵبوون بەسەریاندا لەبەرئەوە دەتوانین بڵێین عێراق لەهەرێمە بەراییەکانی جیهان بوو کە دوو چینی تێدا دەردەکەوتن:

چینی فەرماندار چینی بەرفەرمان، یان بەدەستەواژەیەکی دیکە:

سەرکەوتوو و ژێرکەوتوو. ئەم راستییە ژیارییە دەمانگەیەنێتە ئاکامێکی زۆر گرنگ! لەعێراقدا دەبینین، هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی شارستانییەتەوە، دووچین یان دوو ژیاری لە ململانێدان: ژیاری دەوارنشینە جەنگاوەرەکان لەلایەك و ژیاری کشتوکاڵی ملکەچ لەلایەکی دیکەدا. لەعێراقدا کەواتە لەسەر ئەم بنچینەیەدا، دوو سیستەمی بەهاکان دروست بووە: سیستەمێك باوەڕی بەهێزو ئازایەتی هەیەو بەهاکانی سەرفرازی و ئازایەتی و فیزداری و شکۆداری..هتد تێیدا باوە لەسیفەتەکانی جەنگاوەری داگیرکەرکە لەتەك ئەویشدا سیستەمێکی دیکە هەیە باوەڕی بەماندوو بوون و خۆراگری و باجدان و ملکەچی و بۆخۆ گریان هەیە. ئەم ململانێیە ژیارییە، یان ئەوەی کە لە زانستی ئینپرۆپۆلۆجیا پێی دەوترێت: پێکدادانی کلتوورەکان (Clash of cul tares)، کاری کردۆتەسەر کەسایەتی تاکی عێراقی کارتێکردنێکی قووڵ و کاریگەر. تاکی عێراقی ناچاربووە هەردوو جۆرە بەهای کۆمەڵایەتی وەرگرێت. یان لاسایی هەردوو چینە خەڵك بکاتەوە: چینی دەوارنشینی سەرکەوتوو و چینی جوتیاری ژێرکەوتوو، جارێکی باوەڕ بە ململانێ و خۆ هەڵکێشان هەیە یان هەوڵ دەدات تواناو هێزی خۆی بەرامبەر کەسانی دیکەدا دیاربکات و جارێکی دیکە ناڵەناڵیەتی لەبەدبەختی خۆی و سکاڵایەتی لەزۆراری خەڵك بەسەریەوە.

هەندێ جار دەیبینی سمێڵی خۆی بادەداو سینگی دەردەپەڕێنی دەڵێ: ((من رۆسەمم. بە پێغەمبەر، حەوت دەوڵەتان دەروخێنم)) هەندێ جاری دیکەش دەبینی خەمبارەو دەڵێت: ((هەوڵ و کۆشش چ سودێکی هەیە ئەگەر بەخت خەوتبێت م هەر دەڵێم ئاخ یادی رۆژانی رابردوو دەکەمەوە... زۆردارن بەزەییتان تێدانییە. ئای ئەوانەی زوڵمتا لێکردم پیاوەتی کوانێ، دڵتان سووتاندم..))

گوێ لە گۆرانیەکانمان بگرن دەبینن پڕیەتی لە سکاڵاو هەست بەئێش و ئازارکردن.. ئەوەی لەم بارەیەوە دەوترێت ئەوەیە خوێندکارێکی عێراقی لەوانەی لەئەمەریکا دەخوێنن

جارێکیان چووە سەردانی برادەرێکی عێراقی لەوێ، لەماڵەوە نەبووە، لەگەڵ خاوەن ماڵەکە دانیشت و لەبارەی ئەم برادەری قسەیان دەکرد، ئافرەتەکە لەوەسفی لاوە عێراقیەکەی خانووەکەی دەیوت کوڕێکی چاکە، بەڵام هەر ئەوەندەی چووە گەرماوێ دەست بەگریان دەکات. ئەم خوێندکارە دەڵێ لەم قسەیە سەرم سوڕما دانیشتم چاوەنواڕی برادەرەکەم دەکرد کە هاتەوە لێم پرسی لەبەرچی لە گەرماودا دەگرییێت وتی: نەخێر... لەگەرماودا نەگریاوم، بەڵام لاوکی دەوت (أبوذیە)و بەس. لەڕاستیدا گۆرانیەکانمان هەموو گریان و ڕۆڕۆیە، عێراقی لەئاخاوتنەکانیدا جنێو دەدات و لە گۆرانیەکانیدا دەگرییێت.

کەگۆرانی دەڵێت دەگرییێت، بەلام کە بارودۆخێکی یاریدەدەری بۆ هەڵکەوت دەستدرێژی دەکات و هێرش دەبات یان بەتووڕەییەوە جنێو دەدات. بەهەڵەدا ناچین گەر بڵێین عێراقی گەر ڕووبەڕووی کەسێك بێتەوە لەخۆی بەهێزتر بێت ملکەچە (مازۆکییە) کەچی گەر ڕووبەڕووی بێ هێزێك بێتەوە تووڕەو (سادی)یە.

دووبارە دەیلێمەوە ئەم دیاردەیە لەدەروونی هەموو مرۆڤێکدا هەیە، بەڵام لەدەروونی مرۆڤی عێراقیدا بەهێزترو ئاشکراترە لەبەرئەوەی بەهاکانی دەوارنشینی و کشتوکاڵی جووت بوونە لەعێراقدا هەر لە کۆنترین ڕۆژگارەوە و هێشتاو هەتا ئەمڕۆش لەدەروونماندا لە ململانێدان (٣٥).

ئەم دووفاقیە جیاواز بوون لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە لەسەردەمی عەباسییدا جێگیربوو. لەوکاتەی بەغدا بوو بە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی. لەوکاتیدا لە عێراقدا زۆربەی زانستە ئیسلامییەکان پەیدابوون و لۆجیکی یۆنانی وەرگێردرا گەر ئاوڕێك لەو بیرمەندانەی کە هاوبەشیان لەم بزووتنەوە زانستییە مەزنەدا کردووە بدەینەوە دەبینین زۆربەیان لە چینی ژێر دەستن، زۆربەیان شارستان بوون و کەسیان لە ڕۆڵەکانی دەوارنشینان نەبوون، ژمارەیەکی کەمیان نەبێت، ئەوەش واتای وایە لەوکاتیەوە بیرکردنەوەمان شێوازێکی نموونەگەری دنیانەویستی ملکەچی بەخۆوە گرتووە.

بەڵام کارەکانمان لەژێر بەها دەوارنشینەکان مایەوە لەبەرئەوەی بەراستی بەهای باوبوون لای چینە باڵاکان بەم شێوەیە لە دوو جیهانی لێك جیاواز دەژیان، جیهانی بیری نموونەیی لەلایەك و جیهانی کرداری و واقیعی لەلایەکی دیکە هەریەك لە ئێمە لەسەر بنچینەی لۆجیکی ئەرستۆتالس و نموونەگەری ئایینی گەنگەشەی دەکات، کەچی لەڕاستیدا ڕۆڵەی ئەم دینایە بە تووڕەو پڕ ئێرەییەیە.

جێی سەرسوڕمانە لەنێو ڕۆشنبیرانمان و پیاوانی ئایینیدا کەسانێك ببینین کە بە ئاشکرایی خاوەن کەسایەتی دووفاقی بێت: جارێکیان لەبارەی نموونە باڵاکان لەگەڵت دەدوێت و ڕەخنە لەوە دەگرێت کە دژی ئەو بۆچوونە بێت، جارێکی دیکە دەستدرێژی دەکات یان هەڕەشەی دەستدرێژی کردن دەکات لەبەر هەر هۆیەکی بێت کە بیوروژێنێت و تووڕەی بکات. هەرچۆنێك بێت هیچ و پووچ بێت یان گرنگ، ئەو نموونە بەرزانەی کە لە پێش کاتژمێرێك بانگەوازی بۆ دەدات وەلا دەنێت.

لەو ڕێکەوتە سەیرانە، کۆمەڵگەی عێراقی لەسەرەتای ئیسلامدا نشینگەی ژمارەیەکی زۆر لە گەورە پیاوانی بیرکردنەوەی ئایینی و بەناوبانگەکانی ژمارەیەکی زۆر لەگەورە پیاوانی بیرکرنەوەی ئایینی و بەناوبانگەکانی لۆجیك و فەلسەفەبوون زۆر لەیاوەرانی پێغەمبەر لێرەدا ژیاون. (٣٦)

هەر لە عێراقدا تیمی موعتەزیلەکان (گۆشەگیرەکان) دەرکەوتن و هەر لێرەدا زۆر لە خوتیەکانی سۆفیگەری و پیشەوایانی ئیسلام دەرکەوتن. ئەم ناوداره خێرخوازیه بیری کۆمەڵگەی عێراقیان بە جۆرێك مۆرك ڕێژ کرد کە نموونەگەری بەسەردا زاڵ بێت و وایانکرد دابو ونەریتی باو لە عێراقدا ئامانجی ڕێزگرتن بێت لە ئەرك و کۆشش و بەمەزنگرتنی ئاکاری چاك بێت.

لەبەر ئەم هۆیە تاکی عێراقی ڕاهاتووە لەدووان و نووسینەکانیدا لەسنووری ئەرکەکانی ئاییندا بێت یان لۆجیك پێویستی دەکات لەبیری بەرزو بەڵگەی یەکلاکەرەوەن بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەیتوانی هیچ لە ڕێبازی ژیانی ڕۆژانەی خۆی بگۆڕێت. لەبەر ئەم هۆیە دوو کەسایەتی لەبەردایە یان دوو خودی جیاواز: خودێك بیری پێ دەکاتەوەو خودێك کاری پێدەکات. دوورایی نێوان ئەم دوو خودەش یەکجار زۆرە! بەڕێزان، عێراقیەکان لەسەرتای ئیسلامدا بەوە بەناوبانگ بوون خەڵکێکی دووروو پەرتەوازە خوازن هەندێ بیرمەندانی کۆن وەك جاحز (جاحظ) بەنموونە (٣٧) هەوڵی داوە ئەم دیاردە کۆمەڵایەتییە لە عێراقدا ڕاڤە بکات واتە: لەبەرچی عێراقییەکان خەڵکانێکی دووروو پەرتەوازە خوازن؟ لەبەرچی هەندێ سەرکردە هاندەدەن بۆ شۆڕش و داتر وای لێدێت لەکاتی تەنگانەدا وازیان لێ دێنن؟

بیرمەندە کۆنەکان هەوڵیان داوە ئەم دیاریە ڕاڤە بکەن، بەڵام سەرنەکەوتوون، ئێمەش ئەمڕۆ کە هەوڵ دەدەین لەبەر ڕۆشنیایی کۆمەڵزانی نوێدا ڕاڤەی بکەین، دەبینین ئاشکرایەو پێویستی بەراڤەیەکی سەخت نییە.

تاکی عێراقی لەژیانی رۆژانەیدا لە خەڵکانی دیکە جیاواز نییە لەگەڵ لوزەوی ژیان دەڕوات بەدوای ناوبانگ، هەروەها بەدوای جێگیری و دابینکردنی پێداویستیەکانی دادەگەرێت. لەوەدا هیچ جیاوازی لەگەڵ کەسانی دیکەدا نییە. جیاوازی تەنیا لەبیرکردنەوە نموونە گەرییەکەیدایە، بیر لە چەندان بنەما دەکاتەوە توانای جێ بەجێکردنیانی نییەن هەروەها بانگەواز بۆ ئامانجێك دەدات کە ناتوانێت بیگاتێ، لەبەر ئەوە بەسەرکردەکان دەڵێت راپەڕن من لەگەڵتاندام، دواتر کە رادەپەڕن مەترسی لەراپەڕینەکەیان دەکات و خۆی لەماڵەوە دەشارێتەوەو گلەیی لە رۆڵی گەردوون دەکات، لەم بارەیەوەە وتراوە بەگوڕوجۆشی عێراقیەکان وەك ئاگری پووشێ وایە هەر کە گڕی گرت ئەوەندە نابات دەکوژێتەوەن لەگەڵ نموونە بەرزەکان گڕ دەگرێت و لەرووداوەکانی ژیان و رۆژگار خامۆش دەبێتەوەن دەشێ بەهەڵەدا نەچووبین کەوا ئەم رێچکە ((پووشانییە)) لەهەموو کۆمەڵگەیەکی ئایینیدا بلاّوە کەوا بنەماکانی ئایین تێدا زاڵەو رێنوێنیەکانی تێدا بلاّو دەکاتەوە.

شایانی وتنە تێبینی ئەوە کراوە کەوا هەر شارێك پیاووانی ئایینی تێدا زۆر بن ئەوە یەکجار دووفاقی کەسایەتی تێدا بلاّو دەبێتەوە. چونکە مرۆڤ لەم کۆمەڵگەیەدا ناچارە لەژیانیدا لەلایەك بەپێی پەیڕوی ئایین بجووڵێتەوەو لەلایەکی دیکە بەپێی پێداویستیەکانی دنیا بجولێتەوە.

پیاوی ئایین ئاسایی پیشەی بلاّوکردنەوەی ئایینە، بە وشە بلاّوی دەکاتەوە، (دەستمزد) پارەی لەباتی وەردەگرێت، بەلاّم ئەم کرێیە زۆربەی جاران کەسانێك دەیدەن دوورن لە رێنوێنییەکانی ئایین. لە کارەکانیاندا، کەواتە پیاوی ئایین ناچارە بەکردەووە لەگەڵیان بڕواو بەقسە دژیان بێت و زۆرجاران دەکەوێتە تەنگژەوە بەهۆی ئەم نەسازییەو ((لاحةولة ولاقوة ئیلا بیلا)).

گەر لە کۆمەڵگەی عێراقی بکۆڵینەوە وەك لەسەردەمی عوسمانیدا بوو، ئەو سەردەمەی خەڵکی عێراق چەند سەدەیەك لەژێر تیری ئەواندا دەیان ناڵاند، ئەوا چەندان وێنەی پێکدادانی ژیاری دەبینینەوە کێشەو ململانێی بەهاکان شتێکی سەیرو سەمەرە دەدۆزینەوە. خکومەتی ناوەندی ئەوکاتی زۆر بێ هێزبوو بەتایبەتی، نەیدەزانی زۆر لێکراوێك بپارێزێت یان زۆردارێك رەتداتەوە، خەریکی باج کۆکردنەوەو زۆرترکردنی بوو لەسەر ئەرك و ماندووبوونی هەژاروو بێ هێزان. ئەم حاڵەتانە بوون هۆی بلاّوبوونەوەی شێوازە خێڵەکیەکان بۆ پاراستنی خەڵك و دابینکردنی ئاسایش لەم بارەیەوەو لەو سەردەمە دواکەوتووە دەگێڕنەوە

که زۆر لەشارە عێراقیەکان هەوڵی داوە لەسەر بنچینەیەکی خێڵەکی خۆی کۆبکاتەوە سەرۆك خێل بۆ خۆیان هەڵبژێرن و داوای تۆڵەو ئەم جۆرە داب و نەریتە خێڵەکیانە بکەنەوە.

ئەم بارودۆخە بووە هۆی ئەوەی بەها دەوارنشینەکان یەکجار زۆر بڵاوببنەوە لە کۆمەڵگەی عێراقیدا، تاکی عێراقی هێز زۆر بە مەزن دەگرێت و خۆی پێ هەڵدەکێشاو شارچییەتی دەکرد یان گەڕەك چییەتی وەك چۆن دەوارنشینەکان دەمارگیریان بۆ هۆزو بیابان هەبوو. دەگێڕنەوە زۆر لە سەرۆکەکانی شار هەوڵیان دەدا بەشەو بەسەر ماڵاندا بدەن و دزی بکەن یان پیاوان بکوژن بۆ ئەوەی پێیان بڵێن (پیاوی شەوانن) گوایە بەوەش شوێن و پلەو پایەی لەبار لەکۆمەڵگەدا بەدەست دێنن. من کەسێك دەناسم سەرۆکێك بوو لەسەرۆکەکانی سەردەمی کۆن زۆر دەوڵەمەندبوو. لەگەڵ ئەوەشدا بەشەو خۆی دەگۆڕی بۆ ئەوەی بەسەر ماڵاندا بدات و پاڵەوانیەتی شەوانە بنوێنێت، بەوەش خەڵك ڕێزیان دەگرت و لێی دەترسان. بڵاوبوونەوەی ئەم بەها بەدەویانە لەکۆمەڵگەی عێراقی توخمێکی نوێی خستە دووفاقی کەسایەتی. ئەم پاڵەوانەی بەشەو بەسەرماڵاندا دەدات. لەرۆژدا ناچاربوو ملکەچی نموونە بەرزەکانی ئایینی بێت. دەی بینی بەرۆژ بەرگی چاکە خوازی و ڕێزداری پۆشیوەو دەچێتە مزگەوت. نوێژ دەکات لە خوادەپاڕێتەوە بیباتە بەهەشت، کارەکانی شەوی لە بیرچۆتەووەو تاوانەکانی لەبرنەماون، وەك ئەوەی کاری شەوێ پەوەیندی بەکاری رۆژەوە دەبێ.

خوشکان برایان:

دوای ئەم شیکردنەوە ژیارییەی کەیەك بەدوای یەك بەدوای داچووین لەمێژوودا مهەر لە سەردەمی سۆمەیەکانەوەو دواتریش عەباسیەکان و عوسمانیەکان روو لە شیکاری ۆمەڵزانی دەکەین، ئالێرەدا دەبینین هۆکارێکی دیکە دەبێتە هۆی دووفاقی لەکەسایەتی تاکی عێراقی.

وتمان گرنگترین هۆکار لە پێکهێنانی کەسایەتی مرۆڤ بەشگتی ئەوەیە کە کۆمەڵزانان نای دەنیچن کۆمەڵەی بەرایی، کە لەڕاستیدا ئەو بۆتەیە کەوا کەسایەتی تاکی تێدا دەتوێتەوەو دەخرێتە قاڵبی کۆتایی. با ئێستا بێیت ئەم کۆمەڵەی بەراییە وەك لە عێراقدا دەیبینین لێی بنۆڕین و لەکاریگەری لەسەر پێکهێنانی کەسایەتی عێراقیدا بکۆڵینەوە. من دوای لێکۆڵینەوەیەکی دوورو درێژی کۆمەڵەی بەرایی (الجماعة الاولیة) لە عێراقدا. دیاردەی سەیرم تێبینی کرد کەم وا دەبێت لەوڵاتانی دیکەدا هەبێت. دیاردەیەکی ئاسایی زینمان لێی نییە لەبەرئەوەی لێی ڕاهاتووین و بەسروشتیمان داناوە، بەڵام بیانی ئەم، شوێنکارەکانی بەئاسانی دەبینێت.

توێژەر لەخێزانی عێراقیدا دیاردەیەك دەبینێت دەشێ ناوی بنێین (پاژپاژبوون) مەبەستم لە (پاژپاژبوون) ئەو دابەشبوونەیە كە لەشێوازی ژیانی نێوان پیاو ئافرەت و منداڵدا تێبینی دەكرێت، گەر بزانین خێزان لەكاكڵدا لەسێ توخم پێك دێت: پیاوو ئافرەت و منداڵ، دەبینین هەریەك لەم سێ توخمانە لایەنێكی گرتووە یان بوارێكی لە ژیان گرتووە جیایە لەلایەنەكانی دیكە.

بواری ئافرەت ماڵەو پێویستە لێی دەرنەچێت و پیاو لەكاتی بێ ئیشیدا چایخانەیە، و منداڵ دەچێتە كۆڵان و لەگەڵ هاوتەمەنەكانیدا، بەم لاو بەو لا بەرڵڵا دەبێت.

لەم جیهانەدا كەم وادەبینین كۆمەڵگەیەك بەم شێوەیە خێزان تیایدا ئەوەندە بەقووڵی پاژپاژ بێت عێراق بەچایخانەكانی بەناوبانگە. هەرچەندە لەبچووكترین لادێ تا گەورەترین شاری عێراق چایخانە هەیەو یەكجار زۆرن. ئەم دیاردەیەش دەشێ هۆیەكەی یەكەم سەرپۆشی ئافرەتان بێت (حجاب)، دووەم پیاو خۆی لەوە گەورەتر دەگرێ كە لە ماڵەوە بمێنێتەوە لەگەڵیدا.

چەندان بەهامان لاپەیدابووە. وانیشاندەدات كە ئافرەت رەگەزی لە پلەیەكی خوار پیاو دایەو كەم ئەقڵترە ئەوەشیان وا دەكات پیاو بەرامبەر ئافرەت هەست بە خۆبەزلزانی و فیز بكات. گەر خەلچك زانیا پیاوێك زۆر لە ماڵدا دەمێنێتەوە لەگەڵ ژن و منداڵەكانی بەنێرەمووك ناوی دەبەن. زۆر لەماڵدا دەمێنێتەوە لەگەڵ ژن و منداڵەكانی بەنێرەمووك ناوی دەبەن. زۆر نموونەمان هەیە سەبارەت بەبڵاوبوونەوەی ئەم بەها كۆمەلایەتیانە لەنێوانماندا. دەشێ ئەم بەهایانە لەدەوارنشینیەوە پێمان گەیشتبێت، كۆمەڵگەی دەوارنشین، وەك وتمان كۆمەڵگەیەكی هێرش و شەڕە، تەنیا پیاویش ئەركی شەڕو تێكۆشانی لەسەرە، بەڵام ئافرەت ئەركی نزمترە لەئەركی پیاو لەبەرئەوەیە چاوی بەكەم زانی و بچووكانییەوەی دەنوارنێ. دەوارنشینەكان بەوكەسەی كە زۆر لەگەڵ ئافرەتاندا دادەنیشێت، دەڵێن ((ژنانی)) ئەو نازناوەش پیاوی دەوارنشین ناتوانێت چاوپۆشی لێبكات كەواتە ناچارە زۆربەی كاتەكانی لەدیوانی شێخدا بەسەربەرێت بۆ ئەوەی لەگەڵ دانیشتوان لەبارەی پاڵچەوانیەتی و چیرۆكەكانی هێرش و ئازایەتی بگێڕنەوە. ئەم خوونەریتەمان لەدەوارنشینەكانەوە وەرگرتووە، دیوەخانەی بیابان بۆتە چایخانە لەشار، وای لێهاتووە پیاو هەر لە خواردن بوەوە لەماڵەوە یەكسەر عەباكەی بەسەرشانی داداو دەچێتە چایخانە، كەواتە تەنیا لەكاتی نان خواردن و خەوتن لە ماڵەوە دەبینێت كەماوەیەكی زۆركەم و بێ سوودە. بەڵام ئافرەت وا راهاتووە لەماڵەوە بمێنێتەوەو

لەو باوەڕە دایە ئەوە باشەو بەنیشانەی داوێن پاکی و سەربەرزی دەزانێت، هەر لەمنداڵییەوە، لەبن گێی خوێندراوە کە پێویستە خۆی داپۆشێت و نەچێتە دەرەوە بۆکاری زۆر پێویست نەبێت. شارێکی عێراقی هەیە خەڵکەکە شانازی پێوەردەکەن کەوا ژنەکانیان مەگەر بەدەگمەن دەنا لەسەر شەقامەکاندا نابیندرێن، گەر یەکێکیان ناچاربوو بچێتە دەرەوە هەوڵ دەدات لەرێگا پڕ ئاپۆرەکان دوورکەوێتەوە بۆ ئەوەی بەژن و باڵا داپۆشراوەکەش نەبینن.
لەبەر ئەم هۆیە دەبینین ماڵی عێراقی یەکەیەکەی سەربەخۆیە هەروەها بەهاو رێسای سەربەخۆی هەیە کە لەرێساکانی جیهانی پیاوان بەتەواوی جیایە. ئەوەشیان بێ گومان یاریدەی فراژی بوونی دووفاقی دەدات لە کەسایەتی پیاو و ئافرەت. لەبەرئەوەی هەریەکێکیان دەکەوێتە بەر بەهاکانی رەگەزەکەی دیکە بەشێوەیەکی نائاگا یان ئاگایانە سەرەڕای بەها تایبەتییەکانی رەگەزی خۆی بەم شێوەیە لەکەسایەتیدا دوو سیستەمی لێکژی بەهاکان پێکدێت. زۆر لەو نەسازییانەی لەپیاوان و ئافرەتانمانی دەبینین دەشێ بیگێڕینەوە بۆ ئەم لێك جوداییە زۆرەی نێوان هەردوو جیهانی ئافرەت و جیهانی پیاو سەرەرای ئەوەش دەبینین ئەم لێك جوداییە زۆرجاران دەبێتە هۆی لادانی سێکسی.
لەڕووی زانستییەوە سەلمێندراوە کەوا لادانی سێکسی بەزۆری دەردەستکراوە، وەرگیراوە، هۆیەکەی لەیەك جیاکردنەوەی ئافرەتە لەپیاو وەك لەحاڵەتی سەربازاندا هەیە کەماوەیەکی زۆر لەبەرەکانی جەنگدا دەبن دوور لە ئافرەتانن هەروەها لەلای دەریاوانان و گیراوان و ئەوانەی زۆر کەم پەیوەندییان بە ئافرەتەوە هەیە. (٣٨)
دەبینین لەعێراقدا لادانی سێکسی زۆر بلاّوە ئەویش بەهۆی ئەم لێك جیاکردنەوە توندەی نێوان پیاو و ئافرەتە، لەبەر ئەم هۆیە دەبینین زۆربەی گۆڕانییەکانمان بە وشەی (نێرینەیی) لەگەڵ خۆشەویستەکەی دەئاخڤێت. ئەوشتەی لەولاّتانی دیکە بەدەگمەن ئەگەر هەبێت. زۆرینەی هۆنراوەکانی خۆشەویستیمان (نەواسیانەیە) واتە بەنێرینەدا هەڵدەڵێن واتە لەبازنەی هەمان خۆشەویستی کە ئەبو نەواسی داماو دەخولێتەوە. لەبەدبەختی خۆمان عێراق لانکەی یەکەم بلاّوبوونەوەی سەرپۆش (حجاب)بوو لەشارستانییەتی ئیسلامی، هەروەها جێی سروشی ئەبو نەواس بوو.
ئەوەشیان لەلای ئێوەی بەڕێز شاراوەنییە کەوا لادەری سێکسی دەردی دووفاقی کەسایەتی تێدا زۆرترەو کەسێکە ئەوەی شاردویەتیەوە جیایە لەوەی دەری دەبڕێت و بەدیاری دەخات،

کەواتە ناچارە لەبەردەم خەڵك وادەردەکەوێت جیا لەوەی لەدەروونیدایە، لەبەرئەوە دوو کەسایەتیەکی دیکە بەدوای چێژی لاڕۆی خۆیدا دەبات.
دوای تۆژینەوەمان لەبارودۆخی پیاو و ئافرەت دەگەڕێینەوە توخمی سێیەم کە منداڵە، دەبینین لە کۆلاّنێ یاری دەکات و کەسایەتی لە کۆلاّنێ فراژیی دەبێت. زانایانی کۆمەڵزانی لە ئەمەریکا تێبینی ئەوەیان کردووە کەوا چەتە بەناوبانگەکانی تاوان لەشیکاغۆ و شارە گەورەکای دیکە هۆیەکەی بایەخ نەدانە بەمنداڵان لەهەندێ گەڕەکی هەژارانی ئەوەێ.
زانراوە زۆربەی ئەندامانی ئەم چەتانە لە گەڕەکی هەژاران گەورەبوونە ئەو گەڕەکانەی خانووەکانیان تەنگ و پڕ ئاپۆڕەی دانیشتوانە. منداڵان ناچارن بچنە کۆلاّن بۆ ئەوەی یاری تێدا بکەن و گروپی گەڕەك دروست بکەن کە لە راستیدا هەوێنی چەتە گەورەکانە بۆ پاشەڕۆژ.
سەیر لەوەدایە منداڵانمان لەعێراقدا بۆ یاری دەچنە کۆلاّنێ چ خانووەکانیان تەنگ بێت یان فرەوان، خانووەکانمان وا دروست کراوە بۆ ژیانی سەرپۆشی دەشێت، تەنگە بەرەو لەهموو لایەکی داخراوە، بێ دارو گۆڵە، مەگەر بە دەگمەن کەواتە منداڵ ناچارە بچێتە دەرەوە بەدوای یاری و خۆشیدا بگەڕێت دەشێ دایکیشی لەوەدا هانی بدات. چونکە پێشوازی لەمیوانانی دەکات بەم جۆرە منداڵی عێراقی بوارێکی گەورە لە کۆلاّندا دەبینێت، کە لەگەڵ هاوتەمەنەکانیدا جۆرە گرۆپێکی لەشێوەی چەتەکان پێك دێنن.
گەرگینای چەتەگەری لە ئەمەریکا تەنیا لەگەڕەکە هەژارەکانی شارە گەورەکاندا پەیدابێت ئەوا لە عێراقدا لەشارو لادێ بەیەکەوە لەگەڕکە هەژارەکان و دەوڵەمەندەکان بەیەکسانی پەیدادەبێت. شتێکی نهێنیمان نەدرکاندووە ئەگەر بڵێین ئەو بەهایانەی لەنێوان منداڵاندا هەیبە لە کۆلاّنەکان زۆر بە بەهای جەنگ دەچێت، ئەو بەهایەی تەوەرەکەی هێزو بەکارهێنانی هێزە بەهەموو رێگایەك. منداڵانی کۆلاّنەکان، کە کەسێکی گەەورە سەرپەرشتیان ناکات، ئەو بەهایانەی لادەڕۆێت وەك شانازی بەهێزکردن و خۆپێهەڵدان و هەوڵی زاڵبوونی و گەڕەکچییەتی کردنی و لافراژیی دەبینن.
تەوەرەی خۆ هەڵکێشان لەکۆلاّنەکاندا لەو جەمسەرەدا کۆدەبێتەوە کەبەدوو و وشەی (بەهێزی و بێ هێزی) دەردەبڕدرێت. هەر منداڵێك هەوڵ دەدات بەهێزبێت و بێ هێزی لەخۆی دوورخاتەوە، نایەوێت پێی بڵێن (ژنانی)، خۆی پێ پاڵەونە هەوڵ دەدات پاڵەوانیەکەی بەدەستدرێژی کردنەسەر کەسانی دیکە بەدەربخات، ئەوانەی لەو بەهێزترن لەڕووی جەستەو

لەڕووی یارمەتی دەر. لەهەمان کات دەمارگیری خۆجێی لەدەروونیدا فراژیی دەبێتن گەڕەکچییەتی دەکات. دوژمنی گەڕەکەکانی دیکەیە.

ئەم دەمارگیرییەی گەڕەکچێتیە لەدەورەییدا دەبێتە دەمارگیری هۆزەگەری یان شارگەری یان تایفەگەری یانی ئایینی یان هەر شتێکی لەم چەشنانە، بەم جۆرە تاکی عێراقی زۆر بەتوندی دەمارگیر دەبێت بۆ ئایینەکەی.

بەلام هیچ لەئەرکەکانی ئایین نازانێت. ئەم کۆلانگەرییەی مندالی عێراقی لەگەورەییدا لەژێر پەردەیەکی ساختەی رێزو پێزانین بزر دەکرێت. مندالی عێراقی کە ەورەبوو وەك ئەمەریکا چەتە پێك ناهێنیچت لەبەرئەوە گیانی چەتەگەری لەلای بزردەبێت.لەهۆشی ناوەوەی دیشارێتەوە. مندالی لەوکاتییەوە خۆی پابەندی روالەتەکانی ئەدەب و ئایین و ئاکاری چاك دەکات. ئێمە هەر لە تەمەنی بچووکییەوە مندالەکانمان واڕادێنین کە خۆیان وەك پیاوان بەڕێزو شکۆ بنوێنن لە بەردەم گەورەکاندا. (٣٩)

بەم جۆرە دوو کەسایەتیان تێدا گەورە دەبێت: کەسایەتیەك بۆ کۆلان، و یەکێکی دیکەش بۆ خۆنواندن لەبەردەم خەلك.

دایك و باوك لەعێراقدا زۆرجاران مندالەکانیان سەرکۆنە دەکەن گەر بزێوی بکەن کەناشێ لەبەردەم گەورەکان ئەم هەلسوکەوتە بکەن.

کەواتە مندالەکە هەول دەدات بە ئاکار بێت گەر لەگەل باوکی چووە چایخانەن بەلام دەبینیت ئەو دەمامکە ساختەیە فڕێ دەدات کەلەسەری کردبوو لەگەل باوکی، ئەو مندالە کە گەورەبوو، لێڕادێت ئەوشتە بلێت کە خۆی نایکات، و بەهەلپەو بەگوڕ دەبێت بۆ ئەوشتەی کە باوەڕی پێ نییە. ئامۆژگاری خەلك دەکات بەشێوەیەك جیالەوەی کە ئامۆژگاری خۆی پێدەکات. دەشێ ببێتە رەخنەگرێکی پلەیەك، بزۆزو بەدوای دۆزینەوەی خەوشی خەلکدا دەگەڕێت بەبێ ئەوەی خەوشەکانی خۆی بدۆزێتەوە، لەهیچ شتێ رازی نییە کە کەسانی دی دەیکەن هەرچەندە ئەو شتەش نزیك بێت لەتەواوی و رێك و پێکی.

خوشکان برایان:

لەم خالەدا لەهۆکاری کۆمەلایەتیەوە دەچینە سەر هۆکاری دەروونی بۆ دەستنیشانکردنی کاریگەریەکەی لە پێکهێنانی کەسایەتی تاکی عێراقیدا. ئەم دوو هۆکارەی کۆمەلایەتی و دەروونی، لەڕاستیدا لێك جودا نابنەوە. لەبەرئەوەی هەر دیاردەیەکی کۆمەلایەتی لایەنی دەروونی خۆی هەیە، هەروەها هەر دیاردەیەکی دەروونی لایەنی کۆمەلایەتی خۆی هەیە.

هەندێ لەزانایانی شیکاری دەروونی دەڵێن: زۆر لەو نالەبارییەی دەروونی هەندێ کەس دەهارێت. لەوەوە سەرهەڵدەدات کەوا ئەوان ئاستێکی بەرزو بڵندیان بۆ خۆیان کێشاوە... ئەگەر (یەکێکیان) گەیشتە پلەو پایەیەك هێشتا خۆی وا دەبینێت کەوا لەجێگایەکی زۆر کەمترە لەوەی شایانییەتی، هەرچەند دەرفەتێکی بۆ رەخسا وادەزانێت کەوا ئەو مافی پلەی بەرزتری هەیە، ئەو جۆرە کەسە ناتوانێت چیتر لەبەختەوەری و رازی بوون ببینێت.

بەڵکو نەهامەتی دەبەخشێتە خەڵکی دیکە، و نەبوونی و بەدبەختی لەنێوانیاندا بلاّو دەکاتەوە، لەڕێگەی رەخنەگرتنی بەردەوام لەرەفتارو هەڵسوکەوتیان هەرچەندە ئاکارەکان جوانیش بن. ئەم کەسە دەشێ تووشی دەمار شەکەتی (عصابی) بێ. هەمیشە لەکۆمەڵگە نارازیە، ئەو چاکەخوازییەی کە ئارەزووی لێیەتی بە ئاشتیەوە دەیپەرستێت لەو کۆمەڵگە پەیدا نابێت، بەلاّم بەزۆری بێ ئەوەی خۆی ئەم چاکە خوازەبێت، لەخەڵك دوور دەکەوێتەوە، چونکە وادەزانێت ئەوان زۆر لەو پایە نزمترن، کە لەگەڵیان تێکەڵ بێت، خۆ ویستەو هەوڵ دەدات ئارەزووە تایبەتییەکانی خۆی جێبەجێ بکات، چونکە ئەو ئارەزووانە بەبالاّترین داخوازی و مەزنترین ئارەزوودا دەبێت، و هەر ئەوان بەشایانی ئەوە دەزانێت کەبێنەدی. لەخودە بالاّیە نموونەییەکەی خۆی بەزاناترین و باشترین و بەرزترین کەس دەزانێت لەم جیهانەدا، کەچی دەشێ لەخۆیدا بەراستی نەزانترین و نزمترین و پانترین کەس بێت لەجیهاندا)) (٤٠)

تۆژەرەکان ئەم دیاردە دەروونییە لەهەندێ تاکە کەسدا لێك دەدەنەوە کەوا درێژەپێدانی جۆری ئەو هەڵسوکەوتەیە کەدایك و باوکیان لەگەڵ ئەوانی کردوونە لەکاتی کە ئەوان منداڵ و بچووك بوونە.

((هەندێ لەدایك و باوکان وا لە منداڵەکانیان داوا دەکەن کەلەهەموو شتێکدا تەواو بن، لەکارو رەفتارو ئاخاوتندا، و هەر هەڵەو قسە پەڕاندنێك بەتوندی لێپرسینەوەی لەگەڵدا دەکەن. بەوچاوە تەماشای دەکەن کەوا کەسێکی گەورەیەو ئاوەزی تەواو و تێگەیشتووە، هێزو توانای پێگەیشتوون..)) (٤١).

لەو باوەڕەدایم ئەم پەروەردە توندو تۆڵە وشکە لە عێراقدا باوە، یەکجار بڕوانیتە شێوازی پەروەردەکردنی لەخوێندی فەقێیەتی (لای خۆمان) کە پێشان و ئێستاش لەهەموو عێراقدا بلاّوە، ئەمە بۆ پشتگیری کردنی ئەم قسەیە.

باوك منداڵەكەی خۆی دێنێتە لای مامۆستایەك (مەلایەك)و دەڵێت ((ئەوە كوڕەكەمە، فێری كە... گۆشتی بۆ تۆ ئێسكی بۆ من)) مەلا ئەوجا وانە جیاجیاكان دەسەپێنێتە سەر ئەو منداڵە. پێویستە منداڵەكە سەر لەسەر خوێندن و نووسین هەڵنەگرێت، ورتەی لێوەنەیت، تەماشای ئملاو ئەولا نەكات! ئەوەی ئەم كراەی پێبكرێت ئەوا منداڵێكی ئاقڵ و بەئەدەبە، ئەوەی نەتوانێت، وای چی بەسەر دێت كەواتە منداڵەكە ناچارە تووڕەیی و سۆزی خۆی خەفەبكات و بچەپێنێت بەدرێژایی ماوەی خوێند دوای ئەوەی دەردەچێت، دەبینین یاخی و شۆڕشكارەن دەستدرێژی دەكاتە سەر ئەم و جنێو بەوەی دیكە دەدات، و لەوەی دیكەیان شتی دەڕفێنێت، لەم كارەیدا هەناسەیەك دەبینێت بۆ دەربازبوون لەم چەسپاندنە دوورو درێژە.

بەمجۆرە ئەو منداڵە دووكەسایەتی تێدا گەورە دەبێت و پەروەردە دەبێت: كەسایەتیەك: بەئەدەب و ملكەچ. كەسایەتیەك شۆڕشگێڕو یاخی و دەستدرێژیكەر.

تێبینی ئەوە دەكرێت كەوا قوتابخانە نوێكان هێشتا پاشماوەی ئەم گیانە كۆنینەیان تێدایە: گیانی توندگری و چەرپاندن و پێهەڵگوتن بەرێزی و زانست و ئەدەب و خوێندن. زۆرجاران داوا لەشاگردان (قوتابیان) دەكرێت لەم خوێندنگایانەدا زۆر ڕێز لەمامۆستاكەی بگرێت و وەك بەندەبێت بەرامبەری، لەسەر ئەو بنەمایەی كە دەڵێت ((ئەوەی پیتێكم فێر بكات دەمكاتە بەندە)) بەم جۆرە منداڵ لەسەر چەندان خوورەوشت رادێت لەبەردەم مامۆستاكەی كە جیاوازە لەوەی كەلەدەرەوەی قوتابخانەو لەنێو كۆڵانەكان فێری دەبێت.

لێرەدا پێویستە ئەوە بێنینەوە بیرخۆمان كەوا كەسایەتی هەوڵدانێكی مرۆڤە بۆ هاوسەنگ راگرتنی ئەم دوو هێزە دژییەكە زۆر زەحمەتە، زۆرجاران مرۆڤ لەراگرتنی ئەم هاوسەنگیە سەرناكەوێت یان پێكهێنانی بۆ ماوەیەكی دوورو درێژ.

لەبەر ئەم هۆیەیە زانایانی بواری پەروەردەی نوێ دەڵێن واچاكە رێساكانی سەپاو بەسەر منداڵان پێویستە ئاسان بكرێن و بواری بدرێتێ ئارەزووە سروشتییەكانی ئازاد بێت و لەنێو سنوورێكی دیاریكراو فراژیی بن.

توندی لەپەروەردەو وشكی لەسزادان زۆر جاران دەبێتە هۆی پەیدابوونی ریاكاری و دووڕووی لەومنداڵەدا ((منداڵەكە ریاكارو دووروو پێدەگات، ئەوەی دەیڵێت مەبەستی نییەو ئەوەی مەبەستییەتی نایڵێ، و ئەوەی دەیكات بڕوای پێی نییە، و بڕوای بەوەیە كە نایكات.)) (٤٢) دەتوانێت ئارەزووە سروشتیەكان لەمرۆڤدا بەرووبارێكی بەخوڕ بچوێنێت گەر رێگگای لێ

بگیرێت و لەمپەری بخرێتەرێ. بەسەر دەوروبەریدا بلاّوبێتەوەو بەروبووم و ژیان بنبڕ دەکات. (٤٣)

بەلاّم ئەوەش مانای ئەوەنییە منداڵ بەرەڵلاّ بکرێت ئازاد بێت بەپێی ئارەزووە سروشتییەکان چی دەکات بیکات، بەتواوی ئازادبێت. ئارەزووە سروشتییەکان، پێویستەو دەبێ کۆنترۆڵ بکرێن و سوود لەوزە شاراوەکەی وەربگیرێت، وەك چۆن دەکرێ سوود لە لوزەوی زێی بەخوڕەوە وەربگیرێت، بەلاّم ئەوەی پێویستە ئەوەی لەسروشتی ئەم ئارەزووانەو یاساکانی بەڕێوەچوونیان وهێزی لوزەوەکە بگەین، بەشێوەیەك بتوانین لەلایەك رابێین و لەلایەکی دیکە کۆنترۆڵی بکەین. دایك و باوکمان گومانیان وابوو کەوا دەتوانین کەسایەتیمان، وەك چۆن ئەوان دەیانەوێت دایبڕێژین، هەوڵیانداوە بەندی بکەن بەو گریمانەو رێسایانەی کەوەك کەلەبەرن کەدەخرێنە رێگای زێ نەوك بەنداو و ئەمبارو و شتی دیکە سوود بەخش بێت.

لەبەر ئەم هۆیە منداڵی عێراقی لەژێر گرانی ئەم لەمبەرانەدە کە سەپێنراوەتە سەری دەناڵێنێت و هەوڵ دەدات لێیان یاخی بێت لەرێگای لاوانی یان پشت لێگرتن و فروفێڵ.

کەواتە بەرواڵەت واخۆی پیشان دەدات کەوا رێز لە نموونە باڵاّکان دەگرێت کەوا مامۆستایان و دایك و باوکی پێی دەڵێن، بەلاّم هەوڵدەدات خۆی لێ بدزێتەوە بەکردەوەو چەندان جۆرە بەهانەو رەوانیشاندان دەدۆزێتەوە بۆ خۆ لێ لادان.

فێڵ لەخۆی دەکات پێش ئەوەی فێڵ لەکەسانی دیکە بکات.

خوشکان برایان:

سەرباری ئەم وشکە شێوازە پەروەردەییە دەبینین هۆکارێکی دیکەیش کار لەدەروونی منداڵ دەکات و دەمانگەیەنێتە هەمان ئاکام: هۆکاری جیاکردنەوەی پیاوە لە ئافرەت.

منداڵ کە دەگاتە تەمەنی رەسیوی دەبینێت ئافرەتی لێ شاردراوەتەوە. ئارەزووی و تامەزرۆیەتی، بەلاّم داب و نەریت بەسەریانیدا سەپاندووە کەوا پێچەوانەی ئەوەی لەناخی دایە دەربڕێت. ناچارە مەیلە سێکسیە توندەکانی بچیەپێنێت، پاشان گەنگەشەی ئەوە بکات کە پاکەو مەیلی ئافرەت نییەو نایەوێت لێی نزیك بێتەوە. ئەوەیان، وەك وتمان دەکێشێتەوە سەر پەیدابوونی دیاردەیەکی دیکە ك دەکرێ ناوی بنێین:لادانی دەروونی. فرۆیدو پێکارانی لەزانایانی شیکردنەوەی دەروونی دەڵێن مرۆڤ گەر شتێکی زۆر خۆشویست و ئەم خۆشەویستییەی لەناخی خۆیدا ساردەوەو، بۆ رەهاکردنی ئەم چەپاندنە، دەشێ پەنا بباتەبەر ئاژاوەو توند رەخنەگرتن و نارەزایی دژی هەمان شتی کە خۆشی دەوێت. بڕوانە رەفتارمان کە

دەمار دەمانگرێت دژی شتەکان یان کەباسی ئەو شتانە دەکەین کە رقمان لێیەتی و بەخراپ باسی دەکەین، باشی بزانە ئێمە لە ئاگایی ناوەوەمان هەست بەمەیلێکی شاراوەو چەپێنراو دەکەین بەرامبەر ئەم شتانە خۆیان وەك برناردهار دەڵێت. (٤٤)

دەتوانین بڵێین ئەوەی رەخنە لەکەسانی دیکە دەگرێت، رەخنەیەکی بە زیادەرۆیی و توند، ئەوا لەم رێگایەوە سۆزێکی چەپێندراو دەردەبڕێت، زۆرجاران یەکێك لەئێمە شتێك لەیەکێکی دیکە دەبینێت رەخنەی لێی دەگرێت گەر لەباری دەروونی بکۆڵینەوە، دەبینین ئەو شتەی زۆر خۆش دەوێت، بەڵام نەیتوانیوە دەستی بخات ئەوا دەست بەرەخنەگرتن دەکات لەوەی کە دەستی کەوتووەو هێرش دەکاتە سەری وەك دامرکاندنەوەیەکی بێ بەشبوونە چەپێندراوەکان. (٤٥)

ویلز دەڵێت ئەوانەی دەنگ و هەرایانە دژی خۆششتنی تێکەڵ لەکەناری دەریادا یا دژی ئەوە ئافرەتانەن جلوبەرگێکی وایان هەبێت لەگەڵ ئابڕووداری نەگونجێت وەك دەڵێن، کەم وادەبێت لەزاناو پەندیارانن ئەوانەی کە توانیان ئارەزووەکانیان هۆشمەندانە رێك بخەن. ئەوانیش ئاسایی هەندێك لەوانەی کە غەریزە توندەکانی خۆیان چەپاندووە وەك ئەوەی هەست بەشتێکی شاراوە بکەن ئەم هاندەرە بە گوڕانە کە نزیکە بیانخەنە کارەساتی ئاکارەکی قووڵەوە. (٤٦)

گیروگرفتی چەپاندن، خەڵك راست بڵێ، گیروگرفتێکی سەختە تاکی عێراقی دووچاری بووەو کەسایەتی بەهۆیەوە ئاڵۆز دەبێت ئاڵۆزییەکی توند. مرۆی عێراقی بەوە بەناوبانگە کەوا رەخنە لەکەسانی دیکە دەگرێت، خانمێکی ئەمەریکی- کە رۆژێکیان سەردانی عێراقی کردبوو- دەڵێت: ((مرۆی عێراقی بەتوانایە خەوش لەکەسانی دیکە بدۆزێتەوەو کارامەیە لە بەرە بەرە خستنەڕووی، لەراستیدا هەرەیك لە ئێمە رەخنە لەکەسانی دیکە دەگرێت و هەریەك لەئێمە وێران بوونی وڵات دەخەینە ئەستۆی کەسانی دیکە، ئەوە لەبیرخۆی دەباتەوە کەوا کەم یان زۆر ئەویش خۆی هاوبەشە لەم وێرانکردنە گشتییە. فەرمانبەرانی حکوومەت رەخنە لە حکوومەت دەگرن وەك ئەوەی لەکەسانی دیکە پێك هاتبێت.

هەر کەسێك رەخنە لە خەڵك دەگرێت وەك ئەوەی لەوان نەبێت، لەڕاستیدا هەریەك لەئێمە تووشی هەمان دەرد هاتوون کە لەکەسانی دیکەی دەبینێت. فەرمانبەری بچووك رەخنە لە فەرمانبەری گەورە دەگرێت. کە بۆیە پێناو کاری (واسطة) رازی دەبێت کەچی خۆش هەروا دەکات- بەڵام لە ئاستێکی تەسکتر. گەر کارنامەیەك (معاملە)ی برادەرێکی بێتەلای خێرا بۆی

تەواو دەكاتن یان برادەرێكی نامەیەكی بۆ ناردبێت بۆ یارمەتی دان، دواتر دەنگی خۆی بڵند دەكات و زەمی واستە دەكات و زیانەكانی باس دەكات.
هەمان شت لەبارەی خەڵك بڵێ، خەڵكی ئاسایی سەرشەقام ئاسایی گلەیی لەوە دەكات كە خەڵك درۆ دەكەن و قسە دێنن و دەبەن، گزی دەكەن و غەیبەت دەكەن، بەڵام لەبیری دەچێت كە ئەویش درۆ دەكات و قسە دێنێ و دەبات و گزی دەكات و غەیبەتیش دەكات. لەگەڵ لوزەوەكە دەڕوات و دواتر سكاڵایەتی لەدەستی.
ئەم دیاردە دەروونیە باوەی عێراق دەتوانین بەوە راڤەی بكەین كەلەهۆشی ناوەوەماندا هەیە لەهاندەری چەپێندراو كە هەوڵی هاتنە دەرەوەو رەهابوون دەدات: هاندەری سێكسی چەپێندراوە لەبەر توند دەست بەحیجاب وەرگرتن. هاندەری هێز چەپێندراوە لەبەر زاڵبوونی تاكڕەوی لە فەرمانداری لە عێراقدا هەر لەسەدان سالچەوە، هاندەری ژیان چەپێندراوە بەهۆی ئەو برسیەتی و كارەسات و دەردو نەخۆشی و جەنگ و لافاوەی كەبەسەریدا هاتووە. (٤٧) بەم شێوەیە لەدەروونماندا چەندان گرێ و شتی شاراوەی چەپێندراو هەین هەوڵ دەدات لەژێر دەمامكی رەخنە یا ئاژاوەگێڕی یان توند نارەزایی دەربڕین خۆی دەربخات. رەخنەگر لای گرنگ نییە رەخنە لەكێ دەگرێ. ئەو دەیەوێ چەپێندراوی خۆی بشارێتەوە!زەبر ئاراستەی ئێرەو ئەوێ بكات.
ئامانجی تەنیا لێدانەكەیە نەك لێدراوەكە!.
ئەم دیاردەیەش بێگومان دەبێتە هۆی زێدەبوونی دووفاقی لەكەسایەتید. لەبەرئەوەی رەخنەگرتن شێوەی بەڵگە هێنانەوەی لۆجیكی و سەلماندنی نموونەیی لە خۆوە دەگرێت.
كەواتە تاكی عێراقی بەشێوازێك رەخنە دەگرێت و بەكردەوە شێوازێكی دیكەی هەیە، دژی خۆیەتی و لێی بێ ئاگایە. هێرشی بۆ دێنێت و جنێوی پێدەدات لەبەرئەوەی تۆ بەرای ئەو لە هەندێ نموونە بەرزەكان لات داوە، ویژدانی ئاسوودەیە وەك ئەوەی هیچی نەكردبێت.
خوشكان برایان:
پێش ئەوەی لەتوێژینەوەی كاریگەری هۆكاری دەروونی لە پێكهێنانی كەسایەتی تاكی عێراقید ببینەوە، وا باشە باسی خاڵێكی یەكجار گرنگ بكەین: ئەویش كاریگەری مانە لەو شتەدا.

لەعێراق و لەزۆر ولأتە عەرەبیەکانی دیکەدا، تووشی شتێکی خراپ بووینن ئەویش ئەو جیاوازییە گەورەییە گەورەیەی نێوان زمانی باو زمانی پەتییە: لەنێوان ئەویش لەنێوان زمانی کاری رۆژانەو، زمانی نووسین و دوانبێژی.

ئەمەیش هۆکاریچکە ناکرێ پشتگوێ بخرێت لەتوێژینەوە لەکەسایەتی تاکی عێراقیداو چۆنیەتی پەیدابوونی دیادەی دووفاقی لەو کەسایەتییەدا. زۆر لەزانایان لەسەر ئەو رایە کۆکن کەوا زمان کاریگەرییەکی گەورەی هەیە لەسەر بیرکدنەوەدا. هەندێکیان بۆ ئەوە دەچن کەوا ئاخاوتن و بیکردنەوە یەك شتن، چونکە بیرکدنەوە، بەقسەی ئەوان، خۆی لەخۆیدا قسەکردنێکی بێدەنگە. هەندێ ئەزموون لەسەر هەوکی مرۆڤدا کراوە، لەکاتی بیرکردنەوەیدا بینراوە دەلەرێتەوە وەك ئەوەی بئاخاوێ واتە پەیوەندییەکی پتەو لەنێوان بیرکردنەوەو زماندا هەیە. (٤٨)

ئێمە واراهاتووین کە بەدوو زمان قسە بکەین: وەك بلێین بەدوو شێوازی لێك جیاواز بیرکەینەوەن ئێمە لەژیانی ئاساییدا بەزمانی باوی بازار قسە دەکەین، بەلآم کەرووبەرووی ئاهەنگێك دەبینەوە یان کە دەمانەوێت وتارێك بنوسین یەکسەر بەزمانی پەتی خۆمان هەلدەکێشین، بەم شێوەیە دوو کەسایەتیمانن لەبەردایەو بەدوو چەشن بیرکردنەوە. ئەوەشیان لامان بووە خوویێکی باو بەرادەیك هەست بەو نەسازییەی ناکەین کە تێیدایە.

زمانی پەتی مانی کۆشکی بلوورییە- زمانی گەردانی کاراو بەرکارو خستنە پالە- ئەم کاروبارانەش راستەوخۆ زۆر پەوەندییان بەژیانی رۆژاانەوە نییە. ژیانی کۆمەلآتی خەلك و نەبوونی و بەسەرهاتەکانیان و گیروگرفت و دەروەکانیان، سوود لەگەردانی کارا یان بەکار وەرناگرێت.

پێویستی بەزمانیچکی سادەی زانستیەوە هەیە، واتایەك بگەیەنێت بێ ئالۆزی یان لێلی. زمانی پەتی- عەەربی- لەدەوروبەرێکی دەوارنشین پەیدابووە کە بەهاکانی جەنگ و گوڕو جۆشی تیایدا باوە، دواتر لە کۆشکەکانی میرو دەولەمەندەکان پەروەردە دەبوو بەپلەی یەکەم زمانی جۆش و خرۆشە و دووەم زمانی فیزو خۆهەلکێشان و بێ ئیشییە.

ئەوەی زمانی پەتی —عەەربی- دۆزیەوە ئاگاداری بوو پەرەی پێداو رێسا سەختەکانی دۆزیەوە کەسانێك بوون کە دەیانویست خۆ لەمیرو پادشاکان نزیك بکەنەوە وەك چۆن دەنگە بێژان و فرۆشیارانی کەنیزەکەکان دەیانەوێت خۆیان نزیك بکەنەوە.

میرەکە بایەخی بەزمانی پەتی نەدەدا لەبەڕێوەبردنی کاروبارەکانی بەڵکو لەوکاتەی کەبێ ئیش دەبوو، دوای ئەوەی لەزۆرداری کردن لەخەڵك یان دادپەروەری نواندن دەبۆوە، خۆی تەرخان دەکرد بۆ گوێ گرتن لە هەڵبەستێکی پڕ لە پێدا هەڵگوتن یان گۆرانییەکی وروژێنەری خۆشەویستی بەسەر کچاندا هەڵگوتن.

لەبەر ئەم هۆیە ئەدەب و شیعرو هونەرەکانی دیکەی زمانی پەتی ئاسایی زۆرینەی خەڵك بایەخیان پێنەدەدا. تەنیا لەنێو دیوارەکانی هەندێ کۆشکی دەڵەمەندانی پڕ لە کەنیزەك دابوون. (٤٩)

زمان گەر میرەکان پشتگیریان کرد و هانیاندا باو هاوچاویان لەنێوان خۆیاندا لەسەر کرد با، ئەوا پەرەی دەسەند، گەر میرەکان بەشتی دیکە خەریك بانایە پشتگوێ دەخرا.

نموونەیەکی زیندوومان لەم بارەیەوە بینین لەسەردەمی شێخ خەزعەل میری محەمەرەی پێشوو ئەم میرە، بەدوای چێژوو خۆشی دەگەڕا بەهەموو شێوەکانی، چونکە ببووە نیازگەی زۆر لەشاعیران و دوانبێژان و ئەدیبان ئەوانەی زمانی پەتیان دەزانی و لەنیچو خەلچکدا بازاریان نەبوو. ئەوانە هەڵبەستی پڕ ئاوازیان دەرازاندەوە لەپەسەندکردن و ستایشکردنی شێخ و، لەپێشدا پێشەکیەکی تێریان لەبارەی خۆشەویستی و پیاهەڵدان بەئافرەت دەخستە پێش و دەچوون بۆ موحەمرە هەبوون: جیهانی زمانی پەتی کەپڕبوو لەپەسەنکردن و بەمەزنگرتنی نموونە بەرزەکان و پرەنسیپە باڵاکان، جیهانی زمانی بازاڕ کە پڕبوو لەگیروگرفتەکانی ژیان و خەم و پەژارەو سکاڵا دەربڕین لەدەست شێخ خەزعل خوالێیخۆشبێت.

ئێمە ئەمڕۆ لە عێراقدا تووشی هەمان دەردهاتووین دیاردەی (فەزلیەتی): دوانبێژەکانمان دوان دەدەن و نووسەرانمان چەندان وتار دەنووسن کە پڕ لزرینگەی شیعری و جوانکاری و رێزمانی کە زەحمەتترین رێزمانە خوا دروستکردووە.

لەم رواڵەتکارییەو دەنگ و رەنگە لێکۆڵینەوەیەکی واقیعی گیروگرفتە زۆرەکانمان نادۆزینەوە، دوانبێژ بەپلەیەك و گەردانی کاراو بەکار لەرستە رێك بێت زیاتر لەوەی بایەخ بەوەسفی ئەم واقیعە بکات وەسفێکی وردو راست و دروست دەکاتن ئەوەیان مانای وانییە نووسەری ئەم دێڕانە لەم دەردە بەدەرە کە سکاڵای لەدەست دەکەین. روانینێکی شێوازی ئەو وتاربێژییەو ئەو پابەندبوونە بەرێساکانی رێزمان و گەردانی وشەو رستەکان نیشانەی ئەوەن ئێمە هەمووومان لوەدا یەکسانین.

پێش ئەوەی ئەم وتاربێژییە بڵێمەوەن گوێم لێ بوو یەکێك لە ئامادەبووان پێشی من لە وتاربێژییەکەیدا شکستی هێنا لەبەرئەوەی بایەخی بە رێزمان و مۆرفۆلۆژی و دالانەکانی زمانی پەتی نەدابوو. گوێگری عێراقی بەتایبەتی و عەرەب بەگشتی، رەنگە لەدوانێك رازی نەبێت گەر نەزرنگێتەوەو پڕ لەوشەی گەورە گەورە نەبێت، واتە بەپێی رێزمان پەتی نەبێت، هەرچەند سوودی زانستی گەورەی تێدابێت.

کەواتە دەردێکی گشتییە بۆمان ماوەتەوە وەك چۆن چەندان دەردی دیکەیشمان بۆ ماوەتەوە، کە هۆیەکی گەورەیە لەهۆیەکانی دووفاقی کەسایەتی ئێمە، ئەم جۆرە جیاوازیە لەنێوان زمانی باوو زمانی پەتی لە ئەوروپادا لە چەرخەکانی ناوەڕاستدا هەبوو، ئەوروپیەکان شۆڕشیان لەسەر ئەم دووفاقیەدا کرد هەر لەسەرەتای رێ نیسانسەوە، هەردوو زمانیان یەکخستن، و ئێستا تەنیا جیاوازیەکی کەم ماوە کە جیاوازییەکی سروشتیە لەنێوان زمانی رۆشنبیرانن و زمانی خەلچکە رەشۆکییەکە لەهەموو کات و شوێنێکدا، بەم شێوەیە دەروونیان لەدووفاقی دەربازبووە. پوختەی مەبەست ئەوەی تاکی عێراقی دووچاری دەردێکی قووڵ هاتووە کە دەردی دووفاقی کەسایەتییە، دەشێ یەکێك بپرسێت: ئەم چارەیە چییە کەتۆ بەباشی دەزانیت بۆ ئەم دەردە؟ ئێمە کەە هۆیەکانی ئەم دیاردەیەمان زانی کەواتە باسی چارەکردن روون و ئاشکرایە. دەشێ بەهەڵەدا نەچووبم کە رێگا چارەکە بەم سێ جۆرە چارەیە پیشنیار بکەم:

یەکەم: سەرپۆشی (حیجاب) لەسەر ئافرەت لادان و بەرزکردنەوەی ئاستی هاوبەشی کردنی ئافرەت لە جیهانی پیاودا بۆ ئەوەی بەهاکانی پیاو و ئافرەت. هیواو ئاوات و نموونەو ئامانەکانیان وەك یەکیان لێبێت.

دووەم: کەم کردنەوەی جیاوازی نێوان زمانی باوو زمانی پەتی: وەك چۆنن خیتاب دەدەن، قسە بکەن و چۆن قسە دەکەن وتار بدەن.

سێ یەم: باریگە یان باخچەی منداڵان بۆ منداڵان ئامادە بکەن، کە تیایدا فێریان کەن کەوا ئەو هێزەی کە جیهانی ئەمڕۆ بەڕێوەدەبات هێزی تاك بەرامبەر تاك نییە یان شێر بەرامبەر شێر. هێزی زانست و پیشەسازی و سیستەمی کارگێڕییە ئەوەی لەوەدا شکست بێنێت ئەوا لەگۆڕەپانی ژیان شکست دێنێت. هەرچەندە بڵێی لەسەر راستم و بەنموونە باڵاکاندا هەڵبڵێیت. سلاوتان لێ بێت.

پاشبەند

هەندێ لەگوێگرانی دووانبێژییەکە بەپەرچی ئەوەیان دامەوە، کە گوایە، لەکاتی توێژینەوە لەو هۆکارانەی کە بوونەتە هۆی دووفاقی کەسایەتی لەعێراقدا، باسی هۆکارێکی نوێ نەکردووە کە لە کۆمەڵگەی عێراقیدا لە ئارادایە هەر لەپێکهێنانی دەوڵەتی عێراقییەوە هەتا ئەمڕۆ.

نکوڵی لەوەناکرێت کە هۆکارەکە گرنگ و شایان لێ توێژینەوەیە، بەلام لەبەرئەوەی لێمانەوە نزیکە بۆیە ئالۆزە، هەر لەبەرئەوەشە بەتێرو تەسەلی لەم بوارە تەسکەدا کەتیایدا بن ناتوانین لێی بتوێژینەوە.

دەشێ رۆژێکی دیکە بتوانم بەدووورودرێژی لێی بتوێژمەوە. دەشێ ئێستا ئەوەندە بەس بێك کە یەك خاڵی لێ باس بکەم و بەکورتیش.

دەشێ بەهەڵدا نەچووبم گەر بەکورتی: بارودۆخی هەلاواردەی عێراقن کە ناکاو لەگەڵ پێکهێنانی دەوڵەتەکەیدا، رووبەڕووی بووەوە، چینێکی چەنەباز خۆ بەزلزانی تێدا دروستکرد- چینی (ئەفەندی)یان. بێگومان: چینی (ئەفەندی)یەکان لەسەردەمی عوسمانییەوە هەبوون، بەلام لەوکاتەدا ژمارەیان کەم بوون، خۆیان بەبالاتر دەزانی لەگەڵ خۆیان- بەچەشنێکی دیکە دەزانی- جیا لە چەشنی خەڵکی رەشۆکی و بازاڕییەکان. بەلام دوای پێکهێنانی دەوڵەتی عێراقی- چینی (ئەفەندی)یەکان زۆر بەفرەوانی گەورەو زۆربوون، زۆر لە ئەندامانی پۆڵەکانی خەڵکی رەشۆکی گرتەوە، کە رۆژێك لە رۆژان خەونیان بەوە نەدەبینی ببنە ئەندان لە چینی فەرمانڕەوا...

ئەم سەرکەوتنە بالاچوونە ناکاوەی هەندێ لە رۆڵەکانی خەڵکی رەشۆکی بۆ پلەی فەرمانڕەوایی و ئەفسەری هەستێکی ساختەی بەخۆ مەزنگرتن یان بە بلیمەتی یان توانیا موعجیزە نواندنیان لادروست بوو.

ئەوەیان کوڕە کۆڵکێشە، یان تەڕەفرۆشە، لەنێوان ئێوارەو بەیانیدا، دەبێتە ئەفسەرێکی سوپاو سەربازەکان لەشەقامەکاندا سلاوی سەربازی بۆ دەکەن، یان فەرمانەدەر فەرمان دەداو (بکە مەیکە)ی بەدەستە بەرامبەر کەسانێك کە پێشتر لە پیادە مەزنەکانی دەژماردن. کەچی وا هەست دەکات خۆی مەزنترینی مەزنەکانە.

سەرکەوتنی ناکاوو ئاسایی دەبێتە هۆی هەست بە توانستی لەرادەبەدەرکردن و هەست بەخۆ بەزلزانی. لەبەرئەوە دەبینین دەوڵەمەندانی جەنگ بەکەسی کارایی ناکرێن (لەبەر فیزو خۆ بەزلزانی). خاوەن بڕوانامەکان لە کۆمەڵگەی نەزاندا بێ رادده چەنەپازو لەخۆباییین.

سەکەوتنی پلە بە پلەی ڕێگای پڕ لەمپەری زۆر بلیمەت و مرۆی مەزنی ڕاستەقینە دروست دەکات. بەداخەوە دەوڵەتی عێراقی لەدروستکردنیەوە ناچار بوو زۆر فەرمانبەر دامەزرێنێت کەچی لەوڵاتانی دیکە، شایانی ئەوە نین بکرێنە سکاڵانووس.

ماوەیەك لەم وڵاتەدا گەنجەکان لە خوێندنی ناوەندی یان ئامادەیی هەر دەرچووبان، بواری دامەزراندنیان لەفەرمانگە حکوومییەکان لەبەردەم واڵابوو، شتێك لە ئەلف و بێی زانستەکان فێربووە دواتر سەیری خۆی دەکات کە هەموو بەقسەی دەکەن. لەبەر ئەم هۆیە هیچ ڕێگرێکی نەبینی لەبەردەم داواکاریە پان و بەرینەکانی و دانانی پلانی دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتێك یان گێڕانەوەی شکۆمەندی باو و باپیران. دەبینین زۆرجاران پەنا دەباتە بەرزمانی عەرەبی پەتی بە وشەی گەورەو فشەڵ هیواو ئاواتە ئیمپراتۆرییەکانی دەردەبڕێت. ئەم ڕەفتارە بە ئاشکرا لە هەندێ ئەفسەرانی سوپای عێراقیدا پێشی جەنگی دووەمی جیهانی بەئاشکرا لەبەرچاوان بوون لەبەر ئەم هۆیەوە زۆر لەفەرمانبەران لە کۆشکی بلووریندا دەژین.

گرنگ نییە گەل چەندان دەردی وەك برسیەتی و نەخۆشی و نەزانی باڵی بەسەردا کێشا بێت. لەبەرئەوەی خەریکی ڕازاندنەوەی شەقامی ڕەشیدن تاوەکو گەشتیاران بێزیان نەبێتەوەو، خەریکی دانانی پلانن بۆ داگیرکردنی جیهان...

چینی (ئەفەندی)یەکانمان دووفاقیی کەسایەتیان زۆر تێدایە، لەفەرمانگە، یان لەیانەدا فەیلەسووفی ئەندێشە بازن، و جگە لەوەش خەڵکی ئاسایین... وەك من و تۆ...

لەکۆتاییدا دەڵێم: ئەم دووفاقیەی کە هەوڵم داوە لەکەسایەتی تاکی عێراقیدا بیدۆزمەوە، بەهەموو چینە جیاجیاکانیەوە، دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییەو جێی ڕامان و لێ وردبوونەوەیە. وابزانم لەبوارەکانی ژیانی نوێدا بەسەرسامی دەمێنێتەوە، ڕاڕان و هیچ ناکەین، گەر ئاوڕ لەم دیاردەیە نەدینەوەو، دانی پێدا نەنێین و، هەوڵنەدەین بەجدی چارەسەری بکەین.

هەتا ئەم کەلێنەمان لەنێوان کارەکانمان و بیرکردنەوەمان و بانگەواز بۆ شتێك بکەین و شتێکی دیکە بکەین، ئێمە هەروا لەم بارودۆخە ناهەموارە پڕ لەبێ ئارامی و پشێوییە بێ کۆتاییەدا دەژین.

ئەوەشیان دەدێکە پێویستی بە دەرمانێك هەیە!

سەرچاوە: ئەم نامیلکەیە وەرگێڕانی نامیلکەی ((شخصیة الفرد العرقي- بحث نفسیة الشعب العراقي علی ضوء الاجتماع الحدیث- الدکتور علي الوردي)) بۆ سەر زمانی کوردی.

٢٠٠٠/٨/٢٧

پەراوێزەکان

(١) بڕوانە محمد عطية الاطرشي، الشخصية: ص٩.

(٢) بڕوانە K. Yourg, petsohality… p.3

(٣) بڕوانە Kluchon Murray, persondlity… p.27

(٤) ئەم ئەنجامگیرییەی کە ئیبن خەلدون پێیگەیشتووە دەتوانرێت لەسەر ئەو شارستانیەتی کە ئەو تیایدا ژیاوە پەیڕەوبکرێت بەجۆرێك ئەوکاتە دەتوانرا خەلچکان بۆ دووبەشی پێچەوانە پۆلین بکرێن:

خەڵکانی سەردارو خەلچکانی ژێردەستن خاوەن شمشێرو خاون پیشە، یان وەك (فبلن) دەڵێ: شەڕکەرو بەرهەمهێن. بەلاّم ئەمڕۆکە ئەم پۆلێنکردنە ناکرێ لەسەر شارستانیەتی ئێستای رۆژئاوا پەیڕەوبکرێت، بەجۆرێکی وا کە شمشێرو پیشە یەکیان گرتووە یان، هەروەها ئیبن خەلدون سەلماندی کەوا زانست و هونەرەکان تەنیا لە کۆمەڵگەی هەڵوەساوە پەیدادەبێت کە لەهەمان کات ئارەزووی تاوان و هەوس بازی و بەڕەڵلای تێدا پەیدا دەبێت. بۆ ئەوەش چووە کەوا کۆمەلگەی کۆچەری هەرچەندە دووریش بن لەزانست و پیشەسازی، بەلاّم لەهەمان کاتدا هۆکارەککانی گەندەڵی تاکە کەسی و هۆیەکانی خراپەکاری تێدا نییە، چونکە کۆچەری لەگۆشەنیگای ئەوجدا رەسەنتو نزیکترە لەگیانی ئایینداری و چاکەخوازی وەك لەکەسێکی شارستانیدا، بەدەستەواژەیەکی دیکە، زاڵبوون و بەرهەمهێنانی دوو مەسەلەی هاوتان بۆیە هیچ نەتەوەیەك ناتوانێت ببێتە نەتەوەیەکی سەروەر لە ململانێی نێو دەوڵەتیدا ئەگەر لە مەیدانی پیشەسازی و زانستیدا بالاّ دەست نەبێت.

ئەمەش پێچەوانەی ئەوەیە کەلەسەدەکانی کۆن و ناوەڕاستدا روویاندەدا، چونکە خاوەن شمشێر رقی لەوە دەبووەوە کە ببێتە خاوەن کار یان زانا. ئەوکاتەش بەسازکاری دەوت (پیشە= مهنة) کە لە زمانی عەرەبیدا واتای شتێکی بێ بەهاو ناپەسەندی دەبەخشی بڕوانە (ئیبن خەلدون. المعدمة ص٥٤٤).

(٥) بڕوانە ئیبن خەلدون. المعدمة ل١٢١... ئەوانی دیکەش)

(٧) بڕوانە: الدكتور محمود حسبالله. الحياة الوجدانية والعقيدة الدينية. ص٣٧٥، وما بعدها.

(٨) بڕوانە: دکتۆر صبری جرجيس، مشكله السلوك البيسكوپاتی. ص١٩٦.

(٩) بڕوانه روبرت ودروث. علم النفس (ترجمة عبدالحميد كاظم)، ص٢١٨ وبعدها.

(١٠) بڕوانه R. linton. The stady of man, ch. 37

(١١) Mottran, The physical Bassax plosnality, p. 57

(١٢) Tyrell, personality of man, p.25

(١٣) Sorokin, The crisis of out age, ch. 30

(١٤) H. Fox, The personality of Animals

(١٥) يوسف مراد. مبادئ علم النفس العام. ص٣٣٩.

(١٦) بڕوانه: محمد عطية الابرشي، الشخصية. ص٢٢٦- ص٢٢٧.

(١٧) Sargent, op. cit, p. 68

(١٨) بڕوانه هەمان سەرچاوە. يوسف مراد. ص٣٣٧.

(١٩) Joad Guide To Philosophy. P. 230et. Seq

(٢٠) Landis Social control, P. 60

(٢١) بڕوانە، شاكر الخفاجي. كيف تكون منوما مغناطيسا، ص٢٥- ٢٠٧.

(٢٢) Landis, op. p.66

(٢٣) الغزالي. المتخذ من الضلال. ص٧٥.

(٢٦) Dawson and gettys, introducto to socialoyy, p.16

(٢٧) جاخز چەندان تایبەتمەندی هەر نەتەوەیەی سەردەمی خۆی ژماردن، وتی: تایبەتمەندی خەڵکی چین: پیشەسازیە.. یۆنانیەکان: هۆیەکەی دەزانن، بەڵام کاری پێ ناکەن، بە حووکم و ئاداب هەڵداوێردرێن، عەرەب توانایان ئاراستەی شیعر وتن کردووە، و رەوانبێژی لۆجیکی، دارشتەی زمانی. و رێبازو دۆزی ئاخاوتن و بەژن و باڵای مرۆڤ دوای بەژنی شوێنکارەکەی و، پاراستنی رەچەڵەك و ئەستێرە دۆزی، و شونهەڵگرتن و، کەشناسی و شارەزایی لە ئەسپن چەك و ئامێری مەبەست ئەوە نییە بڵێم کەوا تاکە کەس هەموو تایبەتمەندییەکانی کەسایەتی لەو کۆمەڵگەیە وەردەگرێت کە تیایدا دەژێت، لەبەرئەوەی لە قووڵایی هەر کەسایەتیەك بەشێکی شاراوە هەیە کە ناکەوێتە بەر رێسای کۆمەڵگا یان ملکەچی سرووش و تێفرۆسماندنی نابێت. ئەم بەشە کەوا دەکات هەر تاکە کەسێك جیاوازبێت لەکەسانی دیکەی پێکهاتەی کەسایەتیەکەی جەنگ و لەبەرکردنی هەموو بیستەنیەك و پەند وەرگرتن

لەهەموو بەرهەستێك، و ڕێکهێنانی بابەتی پێهەلگوتن و خەوش دەرخستن لەم لاینەوە گەیشتنە چلە پۆپە. تیبەتمەندی بنەماڵەی ساسانیەکان، لە پادشایەتی و سیاسەتدایە، تورکەکان: لە جەنگ و.. و ڕەشپیستەکان: سروشتیان لەسەرماو تەپڵ لێدان دایە... هیندەکان بەژمێرکاری و ئەستێرەزانی و نهێنیەکانی پزیشکی بەناوبانگن (بڕوانە صحی الاسلام بەشی (١) لاپەڕە ٥٠٦).

K. young. Personality… p.279 (٢٨)

Mead, mind, self. And society. P.173 (٢٩)

K. young. Social psychology (٣٠)

(٣١) سەرم سوڕما لەو دیاردەیەی کە لەولاَتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا بینیم، کەلاوەکانیان لەکاتی جەنگ خۆبەخشن بۆچوونە ریزەکانی سوپا، لەگەڵ ئەوەی کە هەموو ئەمەریکیەك دەتوانیچت بەیاسا مافی ئەوەی هەیە نەچێتە ریزی سوپاو نەبێتە سەرباز بێ ئەوەی هیچی بێتەسەر. بەدرێژایی ئەو ماوەیەی کە لە ئەمەریکا بووم لەکەسم گوێ لێ نەبوو بانگەواز بۆ خۆشەویستی نیشتمان لەبیر دەکەن، بەلاَم بەکردەوە خزمەتی دەکەن، بەلاَم لەعێراقدان ئەوا زێدەڕۆیی ناکەین گەر بڵێین هەریەك لەئێمە دوو کەسایەتی هەیە: کەسایەتیەك ئاخاوتنە پان و پۆرەکانی و بانگەوازە دوورو درێژەکانی پێ دەردەبڕێت، و کەسایەتیەکی دیکەش بەو شێوەیە کاردەکات کە هەلکەوت دەیسەپێنێت و ئەوان بانگەوازو ئاخاوتنان لەبیر دەکات. هەندێ شیکاری دەروونی دەڵێت: ئەوەی کە زۆر شتی لە ئاخاوتەکانیدا دووپات دەکاتەوە لەڕاستیدا لێی دڵنیا نییە، ئەوەندە باوەڕی پێی نییە، کەسی خۆویست زۆر لەبارەی ئیدیی خوازی (الغیریە) دەدوێت، کەم دارایی لەهەموو بۆنەیەکدا لەبارەی داراییەکەی دەدوێت کەسێکە کە هەست بەکەم کوڕی بکات خۆبەمەزن دەگرێت و فیز دەنوێنێت، ئیدی خوازی باسی دڵ شادی دەکات و ڕەخنە لەکاسانی دیکەی دژ دەگرێت، چەسپاندنی هەندێ هاندەری دەروونی و خستنەڕووی پێچەوانەی ئەوان، هەندێ جار دەبێتە هۆی پەیدابوونی دووفاقی لەکەسایەتی، هۆشی ناوەوە گەر ئارەزوو دەکات و داخوازییەکانی چەپێندران، گلدرانەوە، کە کۆمەلگە ناچارمان دەکات نکوولیان لێبکەین، دەریان نەبڕین، هەندێ جار بەسەرماندا زاڵ دەبێت و کەسایەتی ئاساییمان لەبیردەکەین و لەکەسایەتییەکی دیکە خۆ دەدەخەین بۆ پشوودان (بڕوانە سەلامە موسی، هۆش من و هۆیش تۆ ل٥٧).

(٣٢) زۆر لەدەقی کەلەپووری ئایینی خاوەن بەهایەکی زانستیە لە توێژینەوە کۆمەڵایەتیە نوێکان، ئێمە لێرەدا لەچیرۆکی ئادەمدا ئەوە گرنگ نییە، بۆ توێژینەوەکەمان لەقوڕ دروستکراوە یان مەلائیکەت کڕنووشیان بۆ برد تەنیا ئیبلیس نەبێت رازی نەبوو خۆی بەزل گرتن ئەوانە کاروبارێکن لە دەرفەتێکی دیکەدا دێینەوە سەریان بۆ لێتوێژینەوەیان ئەوەی گرنگە ئێستا ئەوەیە کە دەقە ئایینیەکان لەبارەی ئادەمەوە هاتووە کەوا خەڵکی فێری کشتوکاڵ کرد یان پیشەکەی کشتوکاڵکردن بوو، لە پێغەمبەرەوە گێردراوەتەوە کە وتوویەتی: چاکترین دەستمزد کشتوکاڵە، پیشەی باوکتان ئادەم بووە (عبدالقادر المغربي، الخلاق والواجباتز ل٤٨) لەو دەقەشدا ئاماژەیەکی ئاشکرا هەیە بەوەی کەوا کشتوکاڵ لەعێراقەوە دەستی پێکردووە، لەبەرئەوەی سەرهەڵدانی شارستانیەت هاوکات بووە لەگەڵ سەرهەڵدانی کشتوکاڵ. هەروەها دەکرێ بڵێین ئادەم باوکی سەرجەم مرۆڤایەتی نەبوو بەهەموو جۆرەکانیەوە. هەندێ جۆرە مرۆڤ هەبوون لەپێش ئادەم، وەك ئیبن خەلدون ئاماژەی پێکردووە لەمێژووکەیدا. کەواتە ئادەم باوکی مرۆڤە شاریتانیەکانە ئەوانە ئەوانەی پیشەیان کشتوکاڵ بووەن بەپێی دەقە کەلەپووریە ئاینییەکانن لەخوارووی عێراق نیشتەجێ بوو کەتیایدا رووناکی یەکەم شارستانیەتی سەریهەڵدا لەگەڵ یەکەم گزنگی مێژوو.

(٣٣) بڕوانە Jamali, The new iraq, p.17. 78

(٣٤) بڕوانە H.G wells, ontine of history, p.162- 164

(٣٥) لە نیشانەکانی ململانێی نێوان بەهاکانی دەوارنشینی و شارستانییەت لەعێراقدا ئەو دووانەتییە لە یاسا، لەدنیادا کۆمەڵگەیەکی نوێ نییە دوو یاسا بیگێڕن یاسای خێڵەکی و یاسای شارستانی. عێراق لەنێوان ئەم دوو یاسایە دەناڵێنێت و نازانێت روو لەکامێك بکات. سەمایەکی خێڵەکیانە دەکات و گۆرانییەکی شارستانی دەڵێت پوختەکەی ناوزەبوونە!

(٣٦) بڕوانە (حسین البراقي، تاریخ الکوفة. ل٣٨٤- ٣٩٨)

(٣٧) جاحز لەم بارەیەوە دەڵێ: هۆکاری یاخی بوونی عێراقیەکان لە میرەکان ئەوەیە کە ئەوان دوور دەڕوانن و بیرتیژن، لەگەڵ روانین و بیرتیژی گەڕان و توێژینەوە هەیە، و لەگەڵ گەڕان و توێژینەوەدا هەڵسەنگاندن و بەخراپ زانین و بەچاك زانینی هەندێك دێتە ئاراوە بەتایبەتی لەنێوان سەرکردەکن و میرەکان... بەردەوام عێراقی یاخی بوونە لەسەرکردەکان.

(٣٨) Elliottoc Merrill, social Disorganization p.179

(٣٩) متي عقراوي، العراق الحديث. ص٢٤٨

(٤٠) محمد كامل الخاص، سيكولۆجيه الچمير. ص٣٨- ٣٩

(٤١) نفس المصدر. ص٣٨

(٤٢) هەمان سەرچاوە ص٥٤.

(٤٣) سەری لەوەدایە کەوا زێیەکانمان وەك دەروونمان زۆربەی جاران دەوروبەری داگیر دەکات.

(٤٤) بڕوانە. سلامه موسى، عقلى عقلك. ص٥٧

(٤٥) بڕوانە. سلامه موسى، عقلى عقلك. ص٥٧

(٤٦) ويلز. علم الحياه. ص٩١١. مقتبسه من سلامه موسى، على وعقلك. ص٥٧.

(٤٧) زۆر لەتوێژەران لەسەر ئەوە ریچك کەوتوون کەوا هاندەرەکانی مرۆیی سێیاننك هەندەری ژیان و هاندەری ئارەزووی سێکسی و هاندەری هێزو بەناوبانگ، وادیارە ئەم هاندەرانە لەعێراق چەپاندنێکی زۆریان لەسەرە.

(٤٨) بڕوانە: وڤروث علم النفس. ص٦٨٨- ٦٩٨.

(٤٩) سەیر لەوەدایە کە ئەو کەنیزەکەی زمانی عەرەبی پەتی بزانیبایە و شیعرو ئەدەبی بزانیبایە نرخی گرانتر بوو لەبەرئەوەی زیاتر خۆشی بەخش و چێژ بەخش بوو.

کورتە پێناسەیەك:

د. عەلی وەردی (١٩١٣- ١٩٩٥)

- لەشارۆچکەی کازمییە لە بەغدا لەساڵی ١٩١٣ لەدایك بووە.

- لە ١٩٤٣ لەزانکۆی بەیروتی ئەمەریکی بە پلەی جێشانازی (شرف) دەرچووە.

- ماجستێری لەکۆمەڵناسی لەزانکۆی تەکساسی ئەمەریکی ساڵی ١٩٤٨ وەرگرتووە.

- بڕوانامەی دکتۆرای لەکۆمەڵناسی لەزانکۆی تەکساسی ئەمەریکی لەساڵی ١٩٥٠ وەرگرتووە.

- بوو بە وانەبێژ (مدرس)ی کۆمەڵناسی لە کۆلیجی ئادابی (بەغدا) لەساڵی ١٩٥٠.

- لە ١٩٥٣ پلەی پرۆفیسۆر (استاذ)ی لەبەشی کۆمەڵناسی پێدرا.

- لەساڵی ١٩٧٠ خانەنشین کراو زانکۆی بەغدا نازناوی پرۆفیسۆری ئەزموونداری (استاذ متمرس) بێدا.

- چەندان کتێبی چاپکردووە.

١- کەسایەتی تاکی عێراقی (شخصية الفرد العراقي) بغداد/ ١٩٥١ چاپی یەکەم. چاپی دووەم/ ١٩٥٥.

٢- (خوارق الاشعور)، بغداد ١٩٥٢. کراوەتە کوردی بەناو کارگەریی نەست.

٣- (وعاظ السلاطين) بغداد ١٩٥٤. کراوەتە کوردی بەناوی واعیزەکانی سوڵتان/ وەرگێڕانی عەبوڵلاّ جەبار- سلێمانی لە بلاّوکراوەکانی نێوەندی چاپ و پەخشی رێنما- لە ساڵی ١٩٥٥ کراوەتە فارسی.

٤- (مهزلة العقل البشري). بغداد ١٩٥٥.

٥- (اسطورة الادب الرفيع). بغداد ١٩٥٧.

٦- (الاحلام بين العلم والعقيدة). بغداد ١٩٥٩.

٧- (منطق ابن خلدون في ضوء حضارتة وشخصيتة). القاهيرە ١٩٦٢ (چاپی دووهەمی لە تونس لە ساڵی ١٩٧٧ دەرچوو.

٨- (دراسة في طبيعة المجتمع العراقي). بغداد ١٩٦٥. (لەساڵی ١٩٧٢ کراوەتە ئەڵمانی

٩- (لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث- ثمانية اجزاء). الجزء الاول بغداد ١٩٦٩، جزء الثاني بغداد ١٩٧١، ج٣ بغداد ١٩٧٤، ج٥ ق١ بغداد ١٩٧٧، ج٥ ق٢ بغداد ١٩٧٨، ج٦ بغداد ١٩٧٩، ج٧ بغداد.

- لە ١٩٩٥/٧/١٣ کۆچی دوایی کرد.

- شایانی باسە زۆر لە تۆژینەوەو کتێبەکانی وەرگێڕدراونەتە سەر زمانەکانی زیندووی جیهانی وەك زمانی: ئەلمانی، ئیسپانی، فارسی، ئینگلیزین پولونی.

سەرچاوە:

(على الوردى يدافع عن نفسه) ص١٩٨-١٩٩.